

EMPERYALİZM ÇAĞINDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA SERMAYE İHRACI: KROM MADEN İMTİYAZLARI¹

Cenk REYHAN², Serap TAŞTEKİN³

Özet

Çelik sanayiinde kullanılan krom madeninin keşfedildiği XIX. yüzyılın ikinci yarısı, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermaye için açık pazar haline geldiği bir dönemdi. Emperyalizm çağında, ödenmeyen borçların karşılığında Osmanlı maliyesini kontrol altına alan kapitalist mali sermaye maden sektörüne de el atmakta gecikmedi. Krom madeninin Hüdavendigar ve Aydın vilayetlerinde çok miktarda bulunmasıyla beraber bu maden üzerinde imtiyaz elde etme rekabeti de başladı. Sonuç olarak Osmanlı kromu kendi sermaye bileşenleri ile imparatorluğun içinde kullanılamadı ve madenleri sermaye ihracı aracılığı ile emperyal devletlerin mali kontrolüne geçti.

Bu rekabette, Patersonlar, İngiltere Hükümeti'nin siyasi ve ekonomik baskısıyla sektörü tekeline alacak kadar imtiyaz kazanırken, karşılıklarına çıkan en güçlü rakip Osmanlı tebasından Ragıp Bey oldu.

İncelemede, önce konuya dair kavramsal bir çerçeve geliştirecek daha sonra bu çerçeveyi Osmanlı Batı-Anadolusunda krom madeni örneğinde sınavacağız. 1. Dünya savaşı öncesinde, Aydın ve Hüdavendigar vilayetlerinde krom maden imtiyazını elde etme mücadelesinde, Whittall, Mac Andrews ve

¹ Bu makale, Cenk Reyhan tarafından yazılan, *Emperyalizm Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Koloni Olmadan Sömürgeleşmeye Bir Örnek*, (Taslak) başlıklı yayınlanmamış makale ve Cenk Reyhan danışmanlığında, Serap Taştekin tarafından yazılan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye, İmtiyaz ve Rekabet: Batı Anadolu Krom Madenleri İmtiyazları (1848-1914)*, (Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara, 2020) başlıklı yayınlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

² Prof. Dr., Ankara HBV Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: cenk.reyhan@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6188-2738.

³ Dr. Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, E-posta: seraptastekin@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0854-8623.

Makale gönderim tarihi: 20.10.2020

Makale kabul tarihi: 10.12.2020

Forbes, Patersonlar ve Ragıp Bey rekabetinde gelişen ve Patersonların dolayısı ile İngiltere'nin zaferiyle sonuçlanan rekabetin içyüzünü çözümleneceğiz.

Anahtar Kelimeler: Emperyalizm, Sermaye İhracı, Osmanlı İmparatorluğu Krom Madeni, İmtiyaz, Aydın Vilayeti, Hüdavendigar Vilayeti.

CAPITAL OUTFLOW TO THE OTTOMAN EMPIRE IN THE ERA OF IMPERIALISM: CONSESSIONS OF CHROME MINING

Abstract

Chrome mine, which is used in the steel industry, was discovered in the second half of the nineteenth century, at the same time during this period, the Ottoman Empire became an open market for foreign capital. In the era of imperialism, capitalist financial fund that took control of Ottoman finance in exchange for non-performing loans was also swift set hands to the mining industry. With the abundance of chrome mines in Hüdavendigar and Aydın provinces, the competition for concession over this mine also began. Consequently, Ottoman chrome could not be used within the empire with its own capital components and the mines came under the financial domination of the imperial states through capital outflow.

In this rivalry, the Paterson's obtained enough privileges to monopolize the sector with the political and economic pressure of the British Government, while the strongest rival that they have encountered was Ragıp Bey, an Ottoman subject.

In this study, we will first develop a conceptual framework on the subject and then test this framework in the case of the chrome mine in Ottoman West-Anatolia. Before the First World War, we will analyze the insights of the competition that was developed in the struggle for chrome mining privileges in Aydın and Hüdavendigar provinces, in the rivalry of Whittall, Mac Andrews and Forbes, Paterson and Ragıp Bey, which was resulted in the victory of the Paterson and Britain.

Keywords: Imperialism, Capital Outflow, Ottoman Empire, Chrome Mine, Concession, Aydın Province, Hüdavendigar Province.

Giriş

Emperyalizmin temel yayılma araçlarından birinin sermaye ihraç etmek ve bunun için yeni yerler bulmak olduğu göz önüne alındığında; denebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı sermaye yatırımlarını iki ayrı başlık altında toplanabilir: 1- 1854 yılından itibaren devletin Avrupa borsalarında tahvil satarak borçlanması; 2- Osmanlı sınırları içinde Avrupa sermayesi tarafından kurulan demiryolları, liman işletmeleri, bankalar, maden işletmeleri, ticaret evleri, su, gaz ve elektrik şirketleri gibi işletmelere yapılan yatırımlarla bunlara verilen borçlar (Pamuk, 1994: 61).⁴ Bu süreçte, sermaye ihracı emperyalizmin temel yayılma aracı oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük Avrupa devletlerinin ortak bir yarı sömürgesi haline dönüşmesinde Avrupa sermayesinin doğrudan oynadığı rol son derece önemlidir. Avrupa sermayesinin bu dönüşümdeki işlevini iki genel başlık altında toplayabiliriz. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın mali denetimi altına girmesine yol açan dış borçlanmalar; ikincisi, Avrupa özel sermayesinin Osmanlı ekonomisini dünya piyasasına daha çok bağlayan kesimlere yaptığı doğrudan yatırımlardır (Tezel, 1994: 80)⁵.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde doğrudan yabancı sermaye yatırımının sektörel dağılımı başta demiryolu ve liman tesisleri olmak üzere altyapı alanındaydı ve üretim ilişkilerini değiştirerek yoğunlaştırmıyordu. Bunun yerine, emperyalizmin yayılma sürecini Osmanlı İmparatorluğu'nun iç bölgelerine taşıyordu. Banka ve sigortacılık bir başka doğrudan yatırım alanıydı. 1882-1913 yılları arasında İmparatorluğa 64 milyon sterlinlik net "sermaye girişi", İmparatorluğun dışına 59 milyon sterlinlik "kâr transferi" olmuştu. Böylece, doğrudan yabancı yatırımdan doğan net fon girişi 5 milyon sterlini bulmuştu⁶.

⁴ 1854-1881 yılları arasında, İmparatorlukta 2 yabancı anonim şirket kurulmuştu. Bu sayı 1882 ile 1907 yılları arasında 74, 1908 ile 1914 yılları arasında 1308'e çıkmıştı. Bu son kurulanlar genellikle Avrupalılarla gayrimüslim Osmanlılar arasındaki ortak girişimlerdi (Toprak, 2012: 175).

⁵ Tezel'in açıklaması ile Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge statüsü sanayi birikiminin hem devlet hem de yerli özel sermaye aracılığıyla gerçekleştirilmesini güçleştiren başlıca etken oldu. Öte yanda ise iç pazar yeni sanayi işletmelerini uyardığı zaman, bu olanaklar, büyük ölçüde ayrıcalıklı konumdaki yabancı kapitalistlerin ya da yabancıların koruduğu yerli gayrimüslimlerin eline geçti. Bunlar, 1838 sonrasındaki hukuk düzeni içinde sahip oldukları genel ayrıcalıklarına, Osmanlı hükümetinden elde ettikleri işletme tekelleri ve benzeri öteki ayrıcalıkları da eklediler (Tezel, 1994: 73-74).

⁶ 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti 17. ve 18. yüzyıllardaki değişim sürecini denetleme ve yönlendirme gayreti içinde, Avrupa mali sermayesine yöneldi. Dış borçlanma,

Krom cevheri, ilk kez 1762 yılında Ural Dağları'nda rastlanılan, 1811'de Amerika'da Mryland, 1838'de ise Norveç'te görülen bir madendir. 1849 yılında Hindistan'da görüldüyse de üretimi ancak 50 yıl sonra başlamış, 1865'te Güney Afrika, 1874'te Yeni Kaledonya'da keşfedilmiştir. Krom madeni yatakları 1872'de Avustralya'da, 1892'de Urallar'da bulunmuştur (Akın, 2018: 10). Krom madeni Osmanlı topraklarında 1848 yılında Amerikalı Jeolog Lawrence Smith tarafından Harmancık'ta keşfedildi⁷. Aydın, Hüdavendigâr, Kastamonu, Kosova, Manastır, Selanik, Adana, Rodos vilayetlerinin birçok sancak, kaza ve köyünde krom madeni çıkarılıyordu. Anadolu ve Rumeli'deki krom madeni yatakları bulunmuş olsa da, çoğunlukla çıkarıldığı alan, Batı Anadolu bölgesiydi.

Kromit adı verilen cevherin tamamı Batı Anadolu'nun kuzeydoğu yörelerinden çıkarılıyordu. Krom madeni işletmeciliği küçük çaptaydı. Madenlerin ilkel şekilde çalıştığı biliniyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yeterli endüstri ve teknolojik ilerlemeyi sağlayamadığı için geride kaldığı maden sektöründe yabancı sermayesi krom örneğinde bariz bir şekilde görülmektedir. Osmanlı topraklarındaki krom madenlerinin işletme imtiyazları göz önünde bulundurulduğunda, madenlerin çoğunun yabancılar ve gayrimüslimleri tarafından işletildiği, elde edilen cevherin neredeyse tamamına yakınının ise yurtdışına çıkarıldığı dikkat çekicidir.

1. Kavramsal Çerçeve

İncelememizin kavramsal çerçevesi açısından Nikitin'in tasnifi açıklayıcıdır. Şöyle ki, kapitalistlerin, sermayelerini, nerede yüksek kâr sağlarsa oraya yatırmakta kullandıklarını belirten Nikitin, sermayenin, yabancı ülkelere iki şekilde ihraç edildiğini ifade eder: "ikraz/borç sermayesi" ve "üretici sermaye".

1- "Borç sermayesi ihracı", başka ülkelerin hükümetlerine ya da kapitalistlerine borç verilince gerçekleşir. Borçlu ülke, faiz ödemek zorundadır. Bu andan itibaren de, işçiler tarafından yaratılan artı-değer, faiz şeklinde, sermaye ihracatçısı ülkeye akar.

Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı iç ve dış sınırlamaların yeniden yapılmasını sağladı (Kıray, 2008: 196-197). 19. yüzyılda Osmanlı Devleti kendisini klasik bir devletten kapitalist bir devlete dönüştürdü (Kıray, 2008: 198). Aslında 19. yüzyıl boyunca yürütülen liberal modernizasyon bu dönüşümün üst-yapısal kurumlarını oluşturdu (Reyhan, 2005: 24).

⁷ *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. 19 (May, 1883-May, 1884), pp. 535-539.

2- “Üretici sermaye ihracı”, kapitalistler, başka ülkelerde sanayi işletmeleri, demiryolları, vb. kurdukları zaman ortaya çıkar (Nikitin, 1979: 174-175)⁸.

Sermayeler, özellikle, sermayesi yetersiz, toprağı ucuz, hammaddeleri bol olan az gelişmiş ülkelere ihraç edilir. Bu bağlamda, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki mali oligarşi, kendi denetimindeki “sermaye ithalat”çısı ülkelerin ekonomisini, sermaye ihracı yolu ile bağımlı hale getirmeye çalışır. Sermaye, birçok ülke tarafından ihraç edilir. Her emperyalist ülke, hesabına gelen ülkelere sermaye ihraç etmek için çalışır (Nikitin, 1979: 177).

Kurmuş’un açıklamasıyla, metropol ülkelerde yapılan yatırımların artması, sermayenin organik bileşimini yükselteceğı ve dolayısıyla kâr oranlarını düşüreceğı için; tekeller, belirli bir düzeye erişmiş kâr oranlarını korumak veya yükseltmek için fazla sermayelerini, sermayenin kıt, kâr oranlarının yüksek olduğu alanlara yöneltirler. Doğrudan yatırımlar, dolaylı yatırımlar ve devlet borçları biçiminde gelişen “sermaye ihracı”, sömürge ve yarı sömürge ülkelerdeki hammadde kaynakları üzerinde yoğunlaşır. Böylece metropollerde yüksek kâr getirmeyecek sermaye fazlalarını ihraç eden tekeller, aynı zamanda, en önemli sorunlarından biri olan hammadde ihtiyaçlarına da bir çözüm bulmuş olurlar (Kurmuş, 2007: 65).

Kavramsal çerçevesi açısından belirtmeliyiz ki; başlığındaki vurgudan da anlaşılacağı gibi, incelememiz, “emperyalizm kuramı”nın kavram havuzu üzerine inşa edilmiştir. Bu vurgu ile emperyalizm öncesi sermayenin “sınai ürün/mal ihracı”nın, buna ek olarak, emperyalizm çağının “sermaye ihracı”ndan farkını vurguluyoruz. Sermaye ihracında, kapitalistler, sermayelerinin artan kısımlarını, özellikle sermayenin yüksek kârlar sağladığı, sanayi bakımından az gelişmiş ülkelere ihraç ederler. Sermaye, sömürgelelere olduğu kadar bağımsız ülkelere de ihraç edilir. İngiliz, Fransız, Alman kapitalistleri, Çarlık Rusya’nın kömür, metalürji, petrol, altın sanayileri ile öteki sanayi kuruluşlarına bu yoldan egemen olmuşlardı. Çin, İran, Osmanlı bunun başka örnekleridir (Yeliseyeva, 2014: 311).

Osmanlı örneğinde, sermaye ihracı yolu ile ekonomik yatırımlar yaparak, Osmanlı zenginliklerini İmparatorluğun dışına aktarmanın en belirgin şekli demiryolu yapımı idi⁹. İncelememiz, konunun “krom madeni imtiyazları” örneğini içermektedir.

⁸ “Bütün çabalar, özellikle, maden çıkarma sanayii ve ihracata dönük tarımsal üretim üzerinde toplanır” (Nikitin, 1979: 175).

⁹ Mesela bir başka sermaye ihraç örneğı olarak Osmanlı Devleti’ni verimli bir hammadde ve tarımsal ürün kaynağı olarak gören Alman emperyalizmi, özellikle “demiryolu imtiyazı” ile yeterli fırsatı bulmuştu. Almanya, Osmanlı topraklarından elde

Sermaye ihracına dair belirlemiş olduğumuz kavramsal çerçevenin temel önermeleri, incelediğimiz Osmanlı belgelerinden/veri tabanından da izlenebilmektedir. Bu kapsam dahilinde; incelemede, 1. Dünya savaşı öncesinde, Aydın ve Hüdavendigar vilayetlerinde krom maden imtiyazını elde etme mücadelesinde, Whittall, Mac Andrews ve Forbes, Patersonlar ve Ragıp Bey rekabetinde gelişen ve Patersonların dolayısı ile İngiltere'nin zaferiyle sonuçlanan rekabetin içyüzünü çözümleyeceğiz. 1. Dünya Savaşı sırasındaki yakınlaşmadan dolayı Almanya'nın öne geçtiği, rekabetin sonraki aşaması incelememizin kapsamının dışındadır.

2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye ve Maden Sektörüne Sermaye İhracı

Klasik dönemde Osmanlı Devleti'nin tedavül ihtiyacını karşılayan önemli bir gelir kaynağı olan madenler (Çağatay, 1943: 118) ekonomik çözülmenin yaşandığı 19. yüzyılın sonlarından itibaren yabancı sermayenin kontrolüne geçti ve bu önemli kaynak, hazine kasasına tartışmalı vergi gelirleri dışında katkı sağlamadı. Modern endüstrinin kurulması sürecinde çağdaşı, kapitalistleşen Avrupa devletlerinden geride kalan Osmanlı Devleti'nde madencilik hem geç başladı, hem de verimli bir gelir kaynağına dönüştürülemedi (Çağatay, 1943: 118).

Askeri sanayide kullanılan krom madeninin keşfedildiği 19. yüzyılın ikinci yarısı, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermaye için açık pazar haline geldiği bir dönemle de çakışmaktadır. Ödenmeyen borçların karşılığında Osmanlı maliyesini kontrol altına alan emperyal devletler, maden sektörüne de el atmakta gecikmedi. Osmanlı madenlerinin büyük kısmı sermaye ihracı aracılığı ile bu devletlerin eline geçti. Kromun Hüdavendigar ve Aydın vilayetlerinde çok miktarda bulunmasıyla beraber bu maden üzerinde imtiyaz mücadelesini de başlatmış oldu. Sonuç olarak Osmanlı kromu Avrupa'ya taşındı. Emperyalizmin sermaye ihracı, Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeleşme sürecinin önemli aygıtlarından

edilecek hammadde kaynakları üzerinde hakimiyet kurmak için çaba gösteriyordu. Bunlardan biri de 19 Kasım 1906 tarihinde kurulan Akdeniz Madencilik Araştırma Kurumu'nun faaliyete geçmesiydi. Fakat hem ağır basan İngiliz-Fransız nüfuz çevreleri tarafından gösterilen direnişi, hem de Jöntürk devrimi, özellikle madencilikle ilgili girişimlerde Akdeniz Madencilik Araştırma Kurumu'nun dağılmasına kadar gitti. (Rathmann, 1982: 110-111). Demiryolu yapımı ile borçlanmanın artması arasında, "kilometre güvencesi"nin özel dış borçlarla sağlanması bakımından, doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. (Noviçev, 1979: 146-147), Osmanlı hükümetinin hem yapımını hem işletmesini üstlendiği tek 1.466 km uzunluğundaki Şam-Mekke hatıydı (Tezel, 1994: 88, dn. 204).

biri oldu. Osmanlı idaresi bir yandan bütçe açığı nedeniyle yabancı banka sermayesinin girişine izin verirken, diğer yandan az gelişmişlik ve kaynaklarını işleyecek yatırım yapamamasından dolayı sınai sermayeye kapı açtı. Osmanlı Devleti'nin yeraltı ve yer üstü kaynaklarını işleyebilecek bir sanayi teknolojisi, işletecek müteşebbis sınıf vb. olmadığı gibi, Avrupa'da üretilen mamulleri tüketecek nüfusu ise mevcuttu. Öncelikle, Osmanlı Devleti kapitülasyonlar nedeniyle emperyal yayılım için ideal bir ülkeydi. Böylece büyük devletlerin Osmanlı topraklarına yönelmelerinin yeterli nedenleri oluştu. Osmanlı ekonomisi dışa açıldığı ölçüde, Avrupa sermayesi imparatorluk içindeki nüfuzunu artırdı ve bu süreç, birbirleriyle rekabet halindeki Avrupa devletlerinin nüfuz bölgelerine ayrılmasına neden oldu (Pamuk, 1994: 90). Aslında bu durum, "sermaye ihracı" rekabetinin, giderek kapitalistler ve hatta emperyalist devletler arasında rekabet ve savaşıma varan ve tüm kapitalist dünyadaki çelişkileri şiddetlendiren (Nikitin, 1979: 177), gelişimlerin Osmanlı boyutu idi. Bu süreçte, sermaye ihracı, emperyal yayılımın en önemli araçlarından bir olarak işlev gördü.

Osmanlı maliyesinin iflasi ve Düyûn-ı Umûmiye'nin kurulması¹⁰ ile yabancı sermaye yatırımlarına açık hale gelen Osmanlı topraklarında yabancılara imtiyaz verilmeye başlandı. Hatta yabancı yöneticilerin de bulunduğu Düyûn-ı Umûmiye gelirlerin toplanmasıyla da yetinmedi, yabancı sermayenin imtiyaz almasına aracılık etti ve gerektiğinde kaynaklara el koydu (Tan, 1965: 285)¹¹. Emperyalizm çağında, Düyun-ı Umûmiye, Avrupa sanayi sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na aktığı kurumsal ve kişisel kanalları sağladı. Avrupa devletlerinin büyükelçileriyle ve üç büyük bankayla (artık Fransız denetimindeki Bank-ı Osmani-i Şahane, İstanbul

¹⁰ Osmanlı Devleti'nin dış borçları hakkında ayrıntılı bir çözümleme için bkz.(Kıray, 2008) Kıray, aslında dış borçlanmanın ikili yönünü de ön plana çıkarmaktadır. Dış borçlanma ile bir taraftan Osmanlı Devleti'ni borç almaya yönelten iç faktörleri, diğer taraftan borç veren Avrupa devletlerinin müdahalesiyle yapılan reformları ve bu çok yönlü etkileşim çerçevesinde ortaya çıkan, iflase yol açan, sosyo-ekonomik yapıyı inceler (Kıray, 2008 :7). Bu süreçte, Düyûn-ı Umûmiye, Avrupa sanayi sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na aktığı kurumsal ve kişisel kanalları sağladı. Avrupa devletlerinin büyükelçileriyle ve üç büyük bankayla (artık Fransız denetimindeki Bank-ı Osmani-i Şahane, İstanbul şubesi 1888'de açılan Deutsche Bank ve 1906'da kurulan İngiliz denetimindeki National Bank) sıkı işbirliği içindeki Düyun-ı Umûmiye, Avrupa kaynaklı doğrudan yatırımların eşgüdümünü sağlıyordu (Kıray, 2008:174-175). Tezel'e göre, Düyun-ı Umûmiye Avrupa emperyalizminin klasik bir siyasal, iktisadi, malî müdahale kurumuydu. (Tezel, 1994:83).

¹¹ Blaisdell, Osmanlı hükümeti tahvillerine Fransız ve İngiliz sermayesi yatırımının emperyalist amaçlar gütmemediğini belirtir. Blaisdell'e göre Fransız ve İngiliz sermayesini buraya akıtmanın parasal kâr elde etmekten başka amacı yoktu (Blaisdell, 1979: 49).

şubesi 1888’de açılan Deutsche Bank ve 1906’da kurulan İngiliz denetimindeki National Bank) sıkı işbirliği içindeki Düyun-ı Umûmiye, Avrupa kaynaklı doğrudan yatırımların eşgüdümünü sağlıyordu¹².

Osmanlı Devleti’nin gelirlerinin bir kısmı 1881 Muharrem Kararnamesi’nden sonra Batılı alacaklılara geçti. Devletin gelirlerinin ipotek altına alınmasıyla yabancı sermaye Osmanlı topraklarında rahatça güçlenebildi. Kamu hizmeti imtiyazları posta telefon, telgraf, rıhtım, liman, elektrik, gaz, su, tünel gibi hizmetlere ilişkin verilirken, doğal kaynakların işletilmesi konusunda da geniş imtiyazlar veren sözleşmeler yapıldı. İmtiyaz sözleşmelerinde şirketlerin Osmanlı anonim şirketi olması öngörülmesine rağmen bu kağıt üzerinde kalıyor, fiili ve gerçek idare merkezleri Avrupa’daki şehirler oluyordu (Tan, 1967: 325).

Ma’adin-i Hümayun Meclisi tarafından hazırlanan ve Osmanlı ülkesinde yer alan madenlerin cinsleri ve durumlarını içeren 1857 tarihli deftere göre (Tızlak, 1996: 705-715) 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti’nin önemli maden kaynakları altın, gümüş, kurşun, mürdeseng, bakır, nikel, krom, demir, zırnık, zımpara, lületaşı, alçıtaşı, boya madeni idi. İmparatorluktaki maden işletmelerinin %86’sı, bugünkü sınırlar dahilindeydi. Osmanlı İmparatorluğu kuruluşunda topraklarına katıp askeri ve ekonomik gücünü arttırdığı Balkanlar’daki topraklarla birlikte madenlerini de kaybetti. Balkanlar’dan çekildikten sonra Anadolu’daki madenler elde kalınca, maden gelirlerinin hazineye katkısı ise %1’e düştü (Quataert, 1985: 914).

19. yüzyılda bir yandan hızla toprak kaybeden, diğer yandan iktisadî çöküntünün üstesinden gelmeye çalışan Osmanlı İmparatorluğu diğer alanlarda olduğu gibi, madenlerini de işleyecek teknolojiye sahip olamadığı için imtiyaz yoluyla yabancı devletlerin sermaye ihracına açık bir pazar haline geldi. Avrupa sanayiinin bütünleyicisi olan madenlerin işletmeleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngilizler tarafından kolayca alındı, özellikle Batı Anadolu’da krom, zımpara taşı, antimon, manganez gibi madenler İngiliz işletmecilerin kontrolüne geçti. Hükümet, 1870-1898 arasında yılda yaklaşık 10 kadar maden arama izni talebi alırken, 1898-1900 arasındaki izin talebi ortalama 139’a yükseldi.

¹² Osmanlı Devleti’nin dış borçları hakkında ayrıntılı bir çözümleme için bkz. (Kıray, 2008:175). Kıray, aslında dış borçlanmanın ikili yönünü de ön plana çıkarmaktadır. Dış borçlanma ile bir taraftan Osmanlı Devleti’ni borç almaya yönelten iç faktörleri, diğer taraftan borç veren Avrupa devletlerinin müdahalesiyle yapılan reformları ve bu çok yönlü etkileşim çerçevesinde ortaya çıkan, iflase yol açan, sosyo-ekonomik yapıyı inceler (Tezel, 1994: 7). Tezel’e göre, Düyun-ı Umûmiye Avrupa emperyalizmini klasik bir siyasal, iktisadi, mali müdahale kurumu oldu (Tezel, 1994: 3).

20. yüzyılın ilk yıllarında maden üretiminde gözle görülür bir artış sağlandı. Osmanlı maden üretimi başta krom, kömür, nikel, lüle taşı, kil üretimi neredeyse iki katı artarak, 600 bin küsur tonluk üretim, 1,2 milyon tona ulaştı (Quataert, 1985: 914). Üretimin çoğunun yabancıların elinde olması, o dönemin şartlarının doğal bir sonucuydu. Yerli sermayenin ekonomik faaliyette etkinliğinin bulunmaması, sanayi ve endüstri alanlarında olduğu gibi, madencilikte de yabancı sermayeye yer açıyordu. 1860 ile 1911 yılları arasında verilen 284 maden çıkarma yetkisinden 102'sinin Türk, 101'inin gayrimüslim Osmanlılara, 67'sinin ise yabancılara ait olması, yabancıların sektörde kısa sürede söz sahibi olduğunu gösterir¹³. Belirtilen tarih aralığında madencilik sektöründeki faaliyetler çoğaldı, fakat bu artıştan yabancı sermaye faydalandı. 1898-1900 yılları arasında yabancı sermayedarların maden arama talepleri yılda ortalama % 139 arttı. Osmanlı vatandaşlarına verilen imtiyazların sayısında, 1902-1911 yılları arasında artış görüldü. Buna rağmen Osmanlı uyruklulara verilen toplam imtiyaz sayısı yabancılara verilen imtiyaz sayısından daha azdı. Yabancı uyruklulara verilen maden işletme imtiyazı sayısı, Osmanlı vatandaşlarına verilen imtiyazların sayısını çok geride bıraktı. Aşağıdaki tablo Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye ihraç aracı olarak yıllara göre maden imtiyazlarının dökümünü göstermektedir:

Yıllar	Türkler	Gayrimüslimler	Yabancılar	Toplam
1870-1881	8	18	25	51
1882-1891	9	7	34	50
1892-1901	14	13	18	45
1902-1911	76	29	32	137
Toplam	107	67	109	283

Tablo. 1. Yıllara Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İmtiyazlarının Dağılımı

Kaynak: (Kurmuş, 2007: 208).

İngilizler I. Dünya Savaşı'ndan önce Batı Anadolu'daki maden yataklarından 75'inin imtiyazını elinde bulunduruyordu. Batı Anadolu'da 28 zımpara, 14 krom, 14 manganez, 2 antimuan ve 9'u başka olmak üzere toplam 58 krom madeni İngilizler tarafından işletiliyordu (Kurmuş, 2007:

¹³ İfade, Ökçün'de gayrimüslim değil "azınlık" olarak geçer. Biz -modern, ulus devlet modeli öncesi- "imparatorluk modeli" bağlamında Osmanlı örneğinde "azınlık" kavramı yerine "gayrimüslim" kelimesini kullanmanın yöntembilimsel açıdan daha uygun olacağını düşünüyoruz. Aynı açıklama Kurmuş'tan aldığımız tablo için de geçerlidir.

209). Bu verilerden de anlaşıldığı gibi, İngilizler tarafından işletme imtiyazı alınan madenler savaş sanayiinde kullanılan cevherlerdir. Krom madeniyle birlikte zımpara taşı, manganez ve antimuan madenlerinin neredeyse tamamı imtiyaza göre işletiliyordu. 1902 yılındaki 14 krom madeninden 11'i imtiyaza göre, 3'ü ise izin tezkeresiyle işletiliyordu. Bu sayı, krom madeni sektöründeki yatırımcının, imtiyaz almak suretiyle faaliyet gösterdiğini ortaya koyar. Bu madenlerden manganezin neredeyse tamamını yabancılar çıkarıyordu. 1902 yılında manganez üretiminde yabancı payı %92 idi, 1909 yılından sonra yabancı yatırımcılar manganez madenlerinin tamamına sahip oldular (Kurmuş, 2007: 211). Manganez madenleriyle ilgilenen J. Jackson, Türk ortağı ile işletmeyi teknik yönden desteklemek üzerine anlaştı ve 3 yılda 4 bin 500 ton cevher ihraç edildikten sonra maden kapatıldı (Kurmuş, 2007: 212)¹⁴. Krom madeni imtiyazı yoluyla etkili olan yabancı sermayede 1906 yılına kadar İngilizlerin etkisi dikkati çekerken, sonrasında ise Almanya'nın söz sahibi olduğu görülür. Alman sermayesinin faaliyetleri daha çok krom ve kömür madenleri üzerinde etkindi.

Krom madeni imtiyazlarının hızla yabancılarca verildiği XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı sanayi teknolojisinin maden sektöründeki yetersizliği kayda değerdir. Bir yandan maden sektörü gibi bir alanda faaliyet için gereken finansmanı sağlayacak devlet elinin yetersizliği, diğer yandan büyük yatırımlar gerektiren madencilik alanında faaliyet gösterebilecek yerli sermayedarın olmayışı, krom madeni imtiyazların yabancılarca verilmesinin önemli nedenidir. Finansman sorunu, teknoloji ve yönetim bilgileri, krom

¹⁴ Bir başka örnek zımpara taşıdır. Sanayide büyük önemi bulunan zımpara taşı yatakları, Yunanistan'da kamulaştırıldıktan ve ihracat değeri arttıktan sonra, 1845-46 yıllarında Kula ve Kuşadası yakınlarında kaliteli yataklar bulundu. İşletme tezkeresini alan Hiller, işletme haklarını Amerikalı şirket Langdon'a verdi. Krom madeninde olduğu gibi, zımpara taşında da Abbott-Paterson rekabeti başladı. Langdon'dan işletme hakkını alan Abbott'un karşısına yine Patersonlar çıktı. Bu alandaki tekelci durumunu elden bırakmak istemeyen Abbott'un mahkemeye şikâyeti üzerine 1868-69 yıllarında 5 bin tondan fazla zımpara taşı ihraç eden Paterson'a mahkeme kısıtlama koydu ve çıkardığı 3 bin ton taşı satamadığı için ocaklar üzerindeki haklarından vazgeçti. (Kurmuş, 2007: 214). Vergi oranlarını %5'ten %20'ye yükselterek Osmanlı hükümetinin gözüne girmeye çalışan Abbott, bu defa da Whittall şirketi ile rekabete girdi. Batı Anadolu'daki 28 zımpara taşı yatağından 23'ünü elinde bulunduran Abbott, zımpara taşı ocakları bulmak, işletmek ve ihraç etmek yolundaki hizmetlerinden dolayı hükümet tarafından Mecidiye nişanı aldı. Orhan (Kurmuş, 2007: 217). Zımpara taşı için ardından Amerikan şirketi de devreye girince rekabetin artmasının yanında, üretim ve ihracat 1908 yılında neredeyse tamamen yabancıların eline geçmişti. Örnekler çoğaltılabilir.

madeni sektöründe yurtdışı kaynaklara fırsat verilmesini kaçınılmaz kılmıştır.

3. İmtiyaz Sözleşmeleri

Osmanlı maliyesinin iflası ve Düyûn-ı Umûmiye'nin kurulması ile yabancı sermaye yatırımlarına açık hale gelen Osmanlı topraklarında yabancılara imtiyaz verilmeye başlandı. Hatta yabancı yöneticilerin de bulunduğu Düyûn-ı Umûmiye gelirlerin toplanmasıyla da yetinmedi, yabancı sermayenin imtiyaz almasına aracılık etti ve gerektiğinde kaynaklara el koydu (Tan, 1967: 285). Osmanlı Devleti'nin gelirlerinin bir kısmı 1881 Muharrem Kararnamesi'nden sonra Avrupalı alacaklılara geçti. Devletin gelirlerinin ipotek altına alınmasıyla yabancı sermaye Osmanlı topraklarında rahatça güçlenebildi. Kamu hizmeti imtiyazları posta telefon, telgraf, rıhtım, liman, elektrik, gaz, su, tünel gibi hizmetlere ilişkin verilirken, doğal kaynakların işletilmesi konusunda da geniş imtiyazlar veren sözleşmeler yapıldı. İmtiyaz sözleşmelerinde, şirketlerin Osmanlı anonim şirketi olması öngörülmesine rağmen bu kâğıt üzerinde kalıyor, fiili ve gerçek idare merkezleri Avrupa'daki şehirler oluyordu (Tan, 1967: 325).

Maden imtiyazları konusunda Maden Nizamnameleri üzerindeki düzenlemeler aydınlatıcı olmaktadır. Maden Nizamnameleri değerlendirildiğinde, imtiyazı veren Osmanlı Devleti lehine güvencelerin öngörüldüğü, imtiyaz sahibinin sözleşmeler ile süre konusunda denetlendiği, imtiyaz sahibi yabancı şirkete çalıştıracığı yabancı personel sayısı konusunda sınırlandırmaya tabi tutulduğu, maden arama ve işletme ruhsatının süresinin uzatıldığı dikkati çeker. İmtiyaz verilen şirketlerin sözleşmelerden doğan yetkilerini aşmak istemesinde yabancı devletlerin diplomatik ve mali baskılarının etkili oldu. Nitekim bazı hükümler, Osmanlı hükümetine diplomatik baskılarla işlemez hale getirildi, bu da imtiyazlı yabancıların güçleri nispetinde istediklerini yaptırarak krom madeni imtiyazlarında da kamu yararı ve devletin çıkarlarının geri planda kalmasının ardında diplomatik ve mali baskılar önemli rol oynadı.

1850'lerden itibaren sayısı artan imtiyaz sözleşmeleri 23 Haziran 1910 tarihinde çıkarılan Menafî-i Umûmiyyeye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanun ile düzenlenmeye çalışıldı¹⁵. İmtiyazları sınırlayıcı olarak düzenleyen bu kanuna göre imtiyazın Bakanlar Kurulu kararıyla verilebileceği hükme bağlandı. Bu kanunla ilgili teklifi Gazi Muhtar Ahmet Paşa verdiğinde önerge Meclis-i Ayan'da değerlendirilirken, Meclis-i Mebusan

¹⁵ *Düstur*, II. Tertip, C. II, s. 362-365.

imtiyazlar konusunda bir kanun yapılmasını görüşüyordu. Lynch meselesi, imtiyazlarla ilgili kanun konusunda bir dönüm olarak değerlendirilmelidir¹⁶. Lynch konusunda İstanbul basınının muhalefeti, bilinçli bir anti-emperyalist duruştan ziyade, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yönelen bir sandalye kavgası olarak nitelendirilmiştir (Çavdar, 1972: 142).

Padişahın tek taraflı iradesi ile imtiyaz verilebilirken, kanunla imtiyazın verilmesi Bakanlar Kurulu kararına bağlanmış, bazı imtiyazların ise Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisi'nin onayıyla yürürlüğe gireceği hükme bağlanmıştır. Menafi-i Umûmiyyeye Müteallik İmtiyazat Hakkında Kanununun 12. maddesinde kanun kapsamına alınmayacak olan imtiyazlar belirtildi. Bu maddede, kanunun maadini asliye ve sathiyeye ve taş ocakları hakkında uygulanmayacağı belirtildi¹⁷.

İncelediğimiz krom madeni imtiyaz sözleşmelerinde¹⁸, öncelikle sözleşmeye konu olan madenin sınırları açık bir şekilde belirlenmiştir. Sözleşmelerde, imtiyazın yalnızca krom madeni için verildiği özellikle vurgula-

¹⁶ Lynch Meselesi: "Fırat nehrinde gemi işleten Hamidiye Şirketi ile aynı işi yapan İngiliz Lynch Şirketi'nin yeni bir düzenleme ile 75 sene süreyle ve yüzde ellişer payla birleştirilmesi söz konusuydu. Hükümet ve başta Hüseyin Cahit, bazı İttihat ve Terakkililer bundan yanaydılar. Buna karşılık Mahmut Şevket ve diğer bazı İttihat ve Terakki çevreleri karşıydılar ve Lynch'in imtiyazına son verilmesini istiyorlardı.Sonuç olarak Sadrazam, Lynch imtiyazıyla ilgili olarak Mebusan'dan güvenoyu istedi ve neredeyse oybirliğiyle bunu elde etti. Buna rağmen, 28 Aralık'ta istifa etti. ...Bu tahlil doğruysa Lynch işinin İttihat ve Terakki'nin İngiltere ile olan ilişkilerde bir dönüm noktası teşkil ettiği, bundan böyle İngilizlerin kesin olarak olumsuz bir tavır içine girdikleri söylenebilir." (Akşin, 2014: 272-274).

¹⁷ *Düstur*, II. Tertip, C. II, s. 365.

¹⁸ Örnek olarak; Kargı ve Foça krom madeni imtiyazı mukavelenamesi: COA., Y.A.RES., 150/85, 1 Rebiülevvel 1325/14 Nisan 1907, Domaniç krom madeni imtiyazı mukavelenamesi: COA., A.DVN.İMTZ.D., Nr.1, s.123-124, 8 Safer 1297/21 Ocak 1880, Menteşe krom madeni imtiyazı mukavelenamesi: COA., A.DVNS.İMTZ.D., Nr.1, s.122, 7 Safer 1297/M.20 Ocak 1880, Menteşe Çayhisar krom madeni imtiyazı mukavelenamesi: COA., A.DVN.İMTZ.D., Nr.2, s.23-24, H.9 Safer 1297/M.22 Ocak 1880, Karaca krom madeni imtiyazı mukavelenamesi: COA., A.DVNS.İMTZ.D., Nr.3, s.122, 7 Safer 1297M./20 Ocak 1880, Gürlek, Tahtacı ve Kerteli krom madeni imtiyazı mukavelenamesi: COA., A.DVNS.İMTZ.D., Nr.2, s. 162-163, 20 Ramazan 1307/10 Mayıs 1890, Toparlar krom madeni imtiyazı mukavelenamesi: COA., A.DVNS.İMTZ.D., Nr.3/18, s.28, 13 Ramazan 1313/27 Şubat 1896, Hamitköy krom madeni imtiyazı mukavelenamesi: COA., A.DVNS.İMTZ.D., Nr.3, s.29, 1 Rebiülahir 1314/6 Kasım 1893, Denizli Doğanbaba krom madeni imtiyazı mukavelenamesi: COA., MV.249/147, 18 Cemaziyelevvel 1336/1 Mart 1918.

nırken, başka cins maden bulunması halinde bunların da ayrı bir izinle araştırılıp çıkarılabileceği belirtildi. İmtiyaz sahibinin, madeni çıkardığı alanda kamu yararına ters düşen bir fayda sağlayamayacağı özellikle belirtildi. Krom madeni imtiyaz sözleşmeleri incelendiğinde, imtiyaz sahibine sağlanan tekel hakkının, etkinlik açısından sınırlı olduğu sonucu çıkar. Krom madeni imtiyaz sözleşmelerinde imtiyaz sahibi olarak görülenlerin tamamına yakını İngiliz tüccarlardır, fakat arka planda bu tüccarların krom madenini sattıkları İngiltere merkezli büyük şirketler, dolayısıyla askeri malzeme yapımında bu cevhere ihtiyacı olan hükümetler bulunmaktadır.

4. Yabancı sermayeye direniş

Osmanlı idaresi her ne kadar ekonomik, teknolojik ve siyasal sebeplerden dolayı maden imtiyazlarının yabancıların eline geçmesini engellememişse de yine de yabancı sermayenin kontrolsüzce yerleşmesinin önüne geçmek ve madenleri ülke yararına kullanmak için çareler aradı. Osmanlı hükümeti, zaman zaman layihalar ve yeni kararlarla madenleri kullanmayı düşünse de hayata geçirecek adımları atamadı. 14 Temmuz 1893 yılındaki bir layihada, askeri sanayide kullanılacak madenlerin işleneceği fabrikalar ve tersane açılmasının faydalı olacağı görüşü belirtilmişti:

“Fen sahasında görülen ilerlemelerle birlikte muharebelerin de hız kazandığı, Avrupa devletlerinin herhangi bir harb vukuuna hazır durumda oldukları, Dersaadet yakınlarında bakır, krom vesaire işlenecek muhtelif fabrikalarla devlet sefaini için bir tersane açılmasının çok faydalı olacağı hususunda kaleme alınan layihanın tetkiki için huzura kabulü...”¹⁹

1900 yılının başında, maden imtiyazlarının yabancıların eline geçmesini önleyecek şekilde Maden Nizamnamesi hazırlanması yönünde çalışmalar yapılması istendi. Başkitabet dairesi Meclis-i Vükela'ya durumun görüşülmesini isteyen 15 Şubat 1900 tarihli bir yazı gönderdi. Yazıda, maden işletmek ve idare etmek için imtiyaz verilmesi talebiyle müracaat eden tebadan gereken işlemleri yaptıktan sonra meydana gelen durum üzerine sahte isimle o madene birtakım yabancıların sahip olduğu ve madenin yabancıların tasarrufuna kaldığına dikkat çekildi. Değerlendirmeye göre bu durum, hükümetin maksadına ve memleket menfaatine uygun olmamakla beraber, çeşitli mahzur ve zorlukları vardı. Ülkenin doğal serveti olan madenlerden memleketin faydalanması yerine, maden imtiyazlarının gerek devir ve ferağ, gerekse ihale ve kira suretiyle yabancı şirketlerin eline geç-

¹⁹ COA., Y.PRK.AZJ., 45/9, 29 Zilhicce 1310/14 Temmuz 1893.

memesi sebeplerini temin edecek surette Şura-yı Devlet tarafından bir nizamname kaleme alınıp, Meclis-i Mahsus-i Vükela'ya yetiştirilmek üzere bir irade-i seniyye çıkarılması uygun görüldü:

“Maâdin işletmek ve idâre etmek için imtiyaz i'tâsı talebiyle mürâcaat eden tebâa-i devlet-i aliyyenin namları muâmele-i lâzîmenin icrâsından sonra cereyân eden ahvâl ve meydanda bulunan emsâl ile mâlûm olduğu üzere âdetâ nâm-ı müsteâr hükmünde bulunup o maâdine bir takım ecânib-i vâziu'l-yed bulunmakta ve mevâki-i ma'deniye onların tasarrufât-ı ecnebiyelerine kalmakta olduğu ve bu hal hükûmetin maksadına ve memleketin menfâatine muvâfık olmamakla berâber envâ-ı mehâzîr ve müşkilâtı müs-telzim bulunduğu cihetle servet-i tabîiye-i memleketten bulunan ma'adin-den yine memleket müstefid olmak üzere ba'demâ maden imtiyazlarının gerek devr ve ferağ ve gerek ihâle ve icâr sûretleriyle ecnebî şirketler eline geçmemesi esbâbını temîn ve istikmâl edecek sûrette şûrâ-yı devletçe bir nizamnâme kaleme alınıp pazar günkü meclis-i mahsûs-ı vükelâyâ yetiştirilerek mazbatası takdîm kılınmak üzere bugün meclis-i mezkûrda bi'l-müzâkere şûrâ-yı mezkûra tevdi'-i keyfiyet olunması şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye-yi cenâbî hilâfet penâhî iktizâ-yı 'alîsinden olmakla ol babda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir.”²⁰

Bu karar, Almanya, Avusturya, Fransa, İtalya ve İngiltere'nin büyük tepkisini çekti ve bu ülkelerin konsoloslukları Babiâli'ye protestolar göndererek yeni maden nizamnamesini kabul etmeyeceklerini bildirdiler²¹.

Bunun yanı sıra diğer büyük devletler kabul etmesine rağmen, gümrük vergisi oranlarına direnen İngiltere'yi ikna etmek ve oranı artırmak için de bir çalışma yapılmıştı. İngiltere'ye %3'lük vergiyi kabul ettirmek için Orman ve Maden Nezareti'nden bir rapor hazırlandı. Raporda, Hariciye Nezareti tarafından maden ihracatında nizamnameye ek olarak teklif edilen %3'lük verginin kabulü halinde getireceği fayda ve zarar mütalaa edildi. 28 Ağustos 1900 (Cemaziyelevvel 1318) tarihli raporda oranın değiştirilmesinin fayda ve zararları değerlendirildi. Raporda değişikliğin %3 oranında vergi alınması olmasına rağmen, konsolosların bahaneler öne sürerek yine de bu oranı vermeyeceği öngörüldü. Her ne kadar kanuna bu oran konulsa bile, sefaretlerin kendi ruhsat sahiplerini korumak ve daha fazla madeni daha düşük vergi oranıyla ihraç etmek amacıyla başka bahaneler öne süreceği öngörüsünde bulunuldu. Ayrıca ferman almaksızın imtiyaz verilmesinin ihracat serbestiyetine yol açacağı, bunun da devletin zararına olacağı belirtildi. %3 vergi eklenmesinin bütün memleket ahalisini kapsa-

²⁰ COA., İ.HUS.80/73, Lef: 1, 14 Şevval 1317/14 Şubat 1900.

²¹ Avusturya'nın protestosu: COA., HR.ID., 2008/51, 22 Şubat 1900, İngiltere'nin protestosu: COA., HR.ID.2008/51, 22 Şubat 1900, Almanya'nın protestosu: COA., HR.İD., 2018/56.

ması halinde tahsil edilecek meblağın sadece Rumeli vilayetlerinde ve özellikle Avrupalılarla karışık bir komisyon aracılığıyla sarf olunacağı değerlendirildi. Buna göre, memleket sakinlerinin, nereden geldiğini bilemeyecekleri fakat her taraftan işitecekleri bu para bolluğunu ve refah seviyesini Avrupalıların idaredeki marifetlerine yormaları tehlikesi gözetildi²². Yabancı imtiyazını kırmaya yönelik vasıfta olmasa da, en azından ihraç edilen madenden hazineye daha fazla vergi girmesini sağlamaya çalışan bu değişiklik, planlandığı yıllardan sonra yapılarak uygulandı.

Osmanlı idaresi, madenlerin yabancıların eline geçmesi tehlikesine kayıtsız kalmasa da uygulamada etkin tedbirler alacak gücü de kendisinde bulamadı. Patersonların krom madeni sektöründe tekelleşmesi Orman Maden ve Ziraat Nazırı Selim Melhame'yi rahatsız etti, bu yönde takibat yaparak tedbirler almaya çalıştı. Selim Melhame'nin bu tutumu, İngiliz arşiv belgelerinde Almanya'ya yakın olan rakiplerinin yıpratması olarak ifade buldu. Zira Paterson'un rakibi Ragıp Bey'in Almanya ile ilgisinin bulunduğu iddia edildi. Rekabete müdahil olan Maden Nazırı Selim Melhame'nin tedbirlerine rağmen, İngiliz hükümetinin devreye girmesiyle Babıali'ye geri adım atılmıştı.

Kargı ve Foça krom madenleri üzerindeki tedbir ve geri adım da buna bir örnektir. Buradaki krom madenlerinin fermanı, Patersonlara 25 Temmuz 1897 tarihinde verildi. Fakat bu kez de ihaleyi alan Patersonların, yasal sürede gereken işlemleri yapmaması üzerine madenin müzayede ile talibine ihale edilmesine karar verildi. Orman Maden ve Ziraat Nâzırı Selim imzasıyla sunulan arzda %50,83 oranında halis kromu havi bu madene bu tür madenlerin imalatıyla uğraşan Patersonların göz diktiğine dikkat çekildi. Maden Nazırı Selim, arzında madenin müzayedeye konulması durumunda Patersonların başkalarının eline geçmemesi için zorluk çıkaracağını öngörerek madenin emsal yoluyla “resm-i nisbî” alınarak ihale edilmesinin daha uygun düşeceğini önerdi²³. Patersonlar ile Orman Maden ve Ziraat Nazırı Selim Bey arasındaki bu durumdan da anlaşılacağı gibi, Kargı ve Foça bölgesindeki krom madenleri üzerinde tekelleşmeye karşı hükümet dikkatliydi. Orman ve meadin ve ziraat Nâzırı Selim Melhame, uyarı niteliğindeki bir başka arzında şu görüşlere yer verdi: “Patersonlar birçok krom madeninin imtiyazına sahip olup, krom piyasasını tek başına elinde bulundurmak amacıyla elde ettikleri bu kabil madenleri işletmemekte ve resm-i nisbî yüzünden hazine zarara uğramaktadır. Adı geçen madenin gereken

²² COA., Y.PRK.OMZ., 3/87, 2 Cemaziyelevvel 1318/28 Ağustos 1900.

²³ COA., Y.PRK.OMZ.2/9, Lef: 1, 7 Safer 1315/8 Temmuz 1897.

yasal resm-i nisbî ayrılmak şartıyla ihalesinde mahzur olmamakla beraber, hazinenin yararına uygun bulunmuştur.”²⁴

Bu arzda da görüldüğü gibi, Patersonların krom madeni piyasasında tekelleşmesi Orman Maden ve Ziraat Nezareti tarafından fark edilmiş, arama ruhsatını aldıktan sonra işletmedikleri madenlerin hazineyi zarara uğrattığı saptanmıştır. Hazinenin zarara uğraması yönündeki değerlendirmenin ise bu cevherin iç piyasada kullanılması değil, yurtdışına gönderilmesinden elde edilecek vergi oranı üzerinden yapılması dikkat çekicidir. Askeri teknolojide kullanılan diğer değerli madenlerde olduğu gibi krom madeni de yurt içinde değerlendirilemiyor, hükümet ihracından elde edilen vergilerle yetiniyordu.

Üzerinde büyük çekişme yaşanan Kargı ve Foça krom madenleri, Tahsin ve Ahmet Paşalar tarafından bir süreliğine ele geçirilmesine rağmen, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik şartlar ve İngiltere ile siyasi ve mali ilişkiler nedeniyle tekrar Patersonlara teslim edilmişti. Yıldız Sarayı Başkıtabet Dairesi’nden Sadarete 18 Temmuz 1906 tarihinde gönderilen tezkirede, İngiliz sefirinin açıkladığı Vilayat-ı Selâse (Kosova-Selanik-Manastır) bütçe açığına vurgu yapılarak, İngiltere ile yapılacak görüşmelerde krom madeni imtiyazının masaya getirilmesinin sakıncasına değinildi. Patersonların imtiyazını almak istediği krom madenleri ile Selanik’te zımpara madeni işinin bir an evvel bitirilmesi istendi ve nedeni şöyle açıklandı:

“...padişahla görüşmesinin asıl maksadı, Aydın demiryolu hakkındaki müracaattır. Diğer hususlar bu maksadın birtakım başlangıçları olup, sefaretin bunu öne sürmekten geri duramayacağı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Haydarpaşa’dan başlayıp, Bağdat’ta sona erecek hattın tahdidine mani olacak ve zarar vermeyecek bir şekilde etraflıca düşünmek lazım geleceğinden, cuma selamlığında konuyu ifade ederek rahatsız etmesine mahal bırakmayıp işin neticelendirilmesi gerekeceğinden, ona göre gerekenin yapılması...”²⁵

Bu belgeden de anlaşılacağı gibi, aslında Aydın demiryolu imtiyazı ve Vilayat-ı Selâse bütçe açığı göz önünde bulundurularak, Osmanlı idaresine baskıda bulunan İngiltere’ye başka gerekçeler verilmemesi amacıyla Patersonlar’la ilgili imtiyaz meselesinin çözülmesi istendi. İngiliz sefirinin Hariciye Nazırı’na Maden Nazırı Selim Melhame’yi şikâyet etmesi, bu durumun da Yıldız Sarayı’na iletilmesi üzerine saraydan, demiryolu imtiyazı baskısını artıracak diğer meselelerin ortadan kaldırılması istendi.

²⁴ COA., Y.PRK.OMZ.2/9, Lef: 1, 22 Safer 1312/25 Ağustos 1894.

²⁵ COA., Y.A.HUS.504/117, 26 Cemaziyelevvel 1324/18 Temmuz 1906.

İngiliz Sefiri'nin Hariciye Nazırı'nı ziyaret etmesinden sonra bir komisyon kuruldu ve derhal Aydın Vilayeti krom madeni imtiyazı meselesinin çözülmesi istendi. Maden Nâzırı Selim Melhame'nin de dahil olduğu komisyon, 6 kıta maden hakkında Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nin kararını uygun buldu. Şura-yı Devlet'te karar alındı ve Patersonlar imtiyazın sahibi oldu.

5. Krom Madenleri İmtiyazı Üzerine Uluslararası Mali Sermayenin Rekabeti

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın sonunda kendi topraklarında çıkarılan ve cevher değeri yüksek olan, İngiltere'nin savaş sanayii için ilgisini çeken krom madenini ülke içinde değerlendirecek koşullara sahip değildi.

Borçların ödenemediği ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin etkin olduğu ortamda Osmanlı maliyesine dilediği gibi nüfuz eden yabancı sermaye, krom madeni sektörüne de zorlanmadan girdi. Batılı alacaklıların piyasada rakipsiz olmaları, yerli sanayici sınıfın bulunmaması, devletin ise krom madenleri için gerekli yatırımı yapamaması ve yetersizliği gibi sebeplerden dolayı yabancı tüccar ve sermayedarlar krom madeni sektörüne kolayca yerleştiler.

Krom madeni imtiyazları, cevherin bulunduğu 1848 yılından itibaren kısa süre önce gayrimüslim Osmanlı tebası ile ortaklıkları, daha sonra 1858 yılındaki Arazi Kanunnamesi'nin gayrimüslimlere tanıdığı haklar ve bu doğrultuda düzenlenen Maden Nizamnameleri vasıtasıyla yabancıların imtiyazına geçmeye başladı. Öyle ki, krom madeni işletmelerinin ruhsatını almak için yabancı şirketler arasında kısa süre içinde çekişmeler yaşanmış, Batı Anadolu bölgesindeki madenlerin işletme hakkını alan Patersonlar'a bir süre sonra yerli sermayedarların şikâyet ve itirazları söz konusu olmuştu. Osmanlı Devleti kendi topraklarında çıkarılan ve savaş sanayiinde kullanılan bu değerli cevheri çıkarıp işletemediği için, piyasadaki rekabete müdahil olamadı. Krom madenin çıkarılması için yeterli sermaye ve teşebbüs olmaması, devleti madeni çıkaracak gayrimüslim Osmanlı tebası ve yabancılar imtiyaz vermeye yönlendirdi. Osmanlı topraklarından çıkarılan krom madenin en yüksek vergi oranıyla ihraç edilmesi, devletin üzerinde durduğu en önemli konu oldu. Krom piyasasında söz sahibi olacak kadar denetim kuramayan Osmanlı Devleti inisiyatifini, krom madenini sorunsuz şekilde araştırıp çıkararak ve işlemleri zamanında tamamlayarak ihraç eden imtiyaz sahiplerini seçmek yönünde kullanabildi.

Devletin müdahalesi krom piyasasında Osmanlı topraklarından çıkarılan cevherin en yüksek değeri bulduğu şirketlere satılması yönünde değil,

içerideki arama ve imal işlemlerinin aksamaması yönünde kullanıldı. Hatta krom imtiyazının verileceği kişi veya şirketlerin belirlendiği ihalelere konsolosların açıkça müdahalesi söz konusu oldu. Osmanlı Devleti, kendisi işletemediği krom madeninin ihraç edilmesini hazinenin varlığını artıracak bir gelir kaynağı olarak gördü. Bu nedenle madenlerin devlet eliyle çıkarılıp işletilmesi yerine yabancı sermayeye bu yönde fırsat verilerek ihraç edilecek madenlerden azami geliri sağlamak suretiyle hazinenin varlığını artırılması hedeflendi.

Krom madeni sektöründe devlet veya bir burjuva sınıfı olmadığı için özel teşebbüsle etkili olamayan Osmanlı'nın bu boşluğu savunmasız bir alandı. Bu alanda etkili olmak isteyen kapitalist ülkelerin çıkarlarının çatışması da sürecin bir parçası oldu. Kapitalist ülkelerde metalurji ve kimya sanayinin gelişmesiyle kroma olan talebin artmasıyla, Batı Anadolu bölgesindeki krom imtiyazı mücadelelerinin başlaması aynı zamana rastlar. Aydın ve Hüdavendigar vilayetlerinde 1880'lerden itibaren işletme imtiyazını almak isteyen uluslararası mali sermayedarlar arasında mücadele başladı. 1875 yılından sonra İzmirli İngiliz tüccarlar, krom yataklarını işletmek ve bulmak için çaba harcadılar. Çoğu başarısız oldu, Patersonlar gibi başarılı olanlar ise dünyanın en büyük krom üreticileri haline geldiler (Kurmuş, 2007: 222).

Yabancı sermaye, imparatorluğun maden alanındaki teknolojik eksikliklerinden ve yabancı sermayedarların ekonomik faaliyetleri elinde tutmasından dolayı kabul görmüştür. Kurmuş'un, emperyalizmin talanı olarak nitelediği Batı Anadolu'daki krom madenlerinin Batılılar tarafından işletilmesi durumunu, emperyalist üretim çarkının önemli gereksinimlerinin bu bölgede bulunması oluşturdu (Kurmuş, 2007: 227). Krom madeninin savaş sanayiinde önemi anlaşıldıktan sonra Almanya da Osmanlı kromları üzerindeki rekabete katıldı; Osmanlı Devleti, dış politikadaki yaklaşımları doğrultusunda I. Dünya Savaşı'ndan önce krom madenlerini Almanya'ya da ihraç etmeye başladı²⁶.

Krom madeni imtiyazı için cevherin en çok çıkarıldığı Batı Anadolu'da yaşanan uluslararası mali sermaye arasındaki rekabete zaman zaman yerli müteşebbisler girmeye çalışıyor olsa da; bu kişilerin madenleri işletecek yatırım ve planlamadan uzak olup, yalnızca imtiyaz fermanı için çabalaması, Patersonlara karşı koymalarının önündeki en büyük engeli teş-

²⁶ COA., MV., 196/128, 9 Rebiülahir 1333/24 Şubat 1915, COA., MV.196/128, 9 Rebiülahir 1333/24 Şubat 1915, COA., MV., 199/160, 7 Safer 1334/15 Aralık 1915.

kil etmiştir. Patersonlar aleyhine yapılan ihbarlara karşı Osmanlı hükümetinin karşısına daima İngiltere konsolosluğunun çıkması da krom madenlerinin hızla yabancı sermayenin eline geçmesine yardım etti.

Dünya sanayiinde hızla kullanılan krom madeninin önemi arttıkça yeni kaynaklar bulma konusundaki mücadele artıyordu. Krom bulunan yerlerde işletmecilerin önceliği limanlara yakın olması ve uzun süreliğine işletme imtiyazını almaktı. Bu ayrıcalık özellikle Patersonlara tanınırken Osmanlı tebasından buna itirazlar oluyor, zaman zaman mahkemeye taşınan usûlsüzlük ihbarları yapıyordu. Patersonlar, piyasadaki tekel gücünü kullanarak krom madeninin düşük fiyattan ihracını sağlıyordu. Patersonlar, krom işletmelerinin çoğunun imtiyazını aldıktan sonra maden ocaklarına 100.000 sterlin değerinde makina ve araç-gereç yatırımı yapmış ve üretimi artırmıştı. Böylece 1902'lerde Paterson, Türkiye'de işletilen 24 krom madeninin 19'unu elinde bulundurmayı başarmıştı (Kurmuş, 2007: 224).

Paterson, zaman zaman yerli müteşebbislerin baskısına maruz kalıp usûlsüz maden işlettiği, kaçak yollardan cevher ihraç ettiği gibi konularla piyasada engellenmeye çalışıldı. Bu dönemlerde İngiliz hükümetine başvurarak istediği siyasi desteği yanında bulan Patersonlar, Osmanlı hükümetine baskılara rağmen Harmancık madenlerini kaybettikten sonra Men-teşe Sancağına bağlı Mekri (Fethiye) ve Köyceğiz'deki madenleri daha etkin olarak işletmeye başladı. Buradaki ocaklara yatırım sayesinde, 1902'de toplam krom üretiminde %25,5'e düşen payını 1907'de %57'ye çıkarmayı başardı. Ocakların limana yakınlığı, dünya piyasası ile rekabeti sağlayan önemli bir unsurdu. Paterson, ocakların limana yakınlığının avantajıyla krom fiyatlarındaki düşüşün olumsuz etkilerini azalttıktan sonra üretimini artırdı. İhracat noktalarına uzak olan diğer maden ocakları, nakliye masraflarının yüksekliği nedeniyle Aydın vilayetindeki krom üretiminin düzeyini yakalayamadı ve kapanmak zorunda kaldı (Kurmuş, 2007: 226).

6. Sermaye İhracında Rekabetin Aktörleri

Başlangıçta, krom madeni imtiyazları rekabetine Whittall ve Forbes da katıldıysa da, sonrasında rekabetin neredeyse tamamı Patersonlar ve Ragıp Bey arasında geçti.

Whittall Şirketi

Whittall, krom madeni sektöründe belli başlı şirketler yabancı sermayenin temsilcisi olarak dikkat çekti. Whittall bu sektörde tutunmaya çalışan ama başarı sağlayamayan temsilcilerdendi. Batı Anadolu'da her ne kadar Paterson üstünlüğü sağlansa da; 1848 yılında keşfedilen madenin üreti-

mine ilk el atan Whittall Şirketi oldu. Whittall, 1877 yılında Batı Anadolu'da işletme imtiyazını aldıkları krom madenlerini satmak için merkezi Manchester'de bulunan Harter ve ortakları ile anlaşma sağladı. Whittall bölgeden çıkaracağı yıllık 5.000 ton kromiti, bu şirkete satmayı üstlendi. Madenler, İngiltere'nin Bursa Konsolos Yardımcısı W. Gilbertson'un yönetimine verildi (Kurmuş, 2007: 222).

Bu tedbirden de anlaşıldığı gibi İngilizler, cevherin çıkarılıp İngiltere'ye ulaştırılması konusunda kolaylık sağlamak için resmi kanalları daha başından itibaren kullanmaya başlamışlardı.

Krom cevherini çıkarıp İngiltere'ye sevk etmek isteyen Whittall zaman zaman zorluklarla karşılaştı. 1884 yılında cevheri Gemlik limanından sevk etmek için gemi kiralayıp hazırlıklarını yaptıktan sonra elindeki madenlere el konuldu. Whittall'ün mahkeme ve konsolosluğa şikâyet süreci de böylece başladı. Cevheri Avrupa'ya geçiremeyince depolarda madeni koyacak yer kalmaması üzerine Whittall, 11 Aralık 1884 tarihinde İngiltere Başkonsolosu Fawcett'e bir mektup yazarak Osmanlı hükümetine baskı yapmasını istedi²⁷. Whittall'ün Antalya yakınlarındaki Karaağaç ocaklarını işletme girişimleri de cevherin istenilen tenörde olmaması yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı. Art arda başarısızlıklar yaşayan Whittall, İstanbul'daki İngiltere Başkonsolosu Fawcett'e bir mektup göndererek Gemlik'te haciz konulan krom madenlerini yeniden alabilmek için yardım istediğinde bulundu. Türk makamlarını kasıtlı kötülükle suçlayan Whittall, Gemlik limanındaki depolara yerleştiği maden için 3.000 sterlinden fazla ödediğini, cevheri İngiltere'ye sattığını, fakat gemiye yüklemek için gittiğinde bütün krom madenlerine haciz konulduğunu öğrendiğini belirtti. Whittall'ün iletildiğine göre haciz kararı Türk Mahkemesi aracılığıyla gerçekleştirilmişti. Whittall, avukatı M. Pears aracılığıyla yasal olarak protestolar gönderdi. Krom cevherinin 23 ay boyunca depolarda kalması üzerine Whittall, konsolostan kendisini korumasını ve haczi kaldıracak girişimleri yapmasını istedi. Bu talebini de İngiliz uyruklu olanların Türk makamlarının kastına maruz kalmasına bağladığı mektubunda,

“İngiliz uyruklu olanlar, Türk makamlarının kasıtlı kötülükleri yüzünden acı çekeceklerse; Türkiye'deki gerçek konumumuz açıkça tanımlanmalı ve bu nedenle şu seçeneklerden birisini tercih etmeliyiz; uyruğumuzu değiştirmek veya işimizi tasfiye ederek bu ülkeyi tamamen terk etmek...”²⁸

²⁷ TNA.FO., 78/3787, 11 Dec.1884/11 Aralık 1884.

²⁸ TNA.FO., 78/3787, 11 Dec.1884/11 Aralık 1884.

yorumu ile belirtti. Fawcett ise mektuptan sonra bir şeyler yapabilmeyenin tek başında elinde olmadığını, yine de hükümete başvuracağını belirtti²⁹. Bu arada, Fawcett'in gerçekten de Babıâli'ye bu durum için başvurduğu ve sayfalarca açıklama yazdığı anlaşılmaktadır. Fawcett, krom madenlerinin Whittall'e ait olduğunu, cevherin İngiltere'ye ihraç edilmesi için bir depo ve gemi kiralanıp tüm işlemlerin yapıldığını, krom madenlerine el koymanın haksızca olduğunu belirtmişti³⁰. Fawcett, 17 Ocak 1885 tarihinde yazdığı bir diğer mektupta Whittall'e yine ümit vermedi ve Türk adalet sistemini eleştirerek adaleti sağlamanın zor olduğunu belirtti. Whittall'ün mektuplarından ve baskısından rahatsızlığını ima edecek şekilde, diplomatik eylemlerin hukuk alanına zor ve hatta tehlikeli olduğunu vurguladı³¹. Fawcett, mektubunda, Türkiye'de hukuk mahkemelerinin ne durumda olduğunu anlamının ve adaleti sağlamanın imkânsızlığını öğreneli uzun zaman olduğunu, mahkemeler nezdinde herkese eşit adalet sağlanırsa imparatorluğun kurtulacağını, Osmanlı imparatorluğu için istenen reformun bu olduğunu bildirdi³².

Whittall bu mektuba verdiği 17 Ocak 1885 tarihli cevapta kendisini İngiliz tüccarların temsilcisi olarak görmesini isteyerek adli makamların tutumlarından sorun yaşamadığını, fakat asıl yasadışı tecride maruz kalmanın kendisini zor durumda bıraktığını ifade etti³³. Mektubunda Büyükelçiliğin diplomatik müdahalesiyle Türk mahkemelerinde bu işlerle uğraşmanın eşit tutulamayacağını belirterek, haciz kararının onanmasını Türk uyruklu olmamasına bağladı. Bu durumda da mahkemeye gitmektense rüşvet vermeyi tercih edeceğini, sadece kendi çıkarları değil, İngiliz çıkarlarını gözeterek ilgiyi hak ettiğini belirtti³⁴.

²⁹ TNA.FO., 78/3787, 7 Jan.1885/7 Ocak 1885.

³⁰ COA., HR.H.,493/3, 21 Recep 1304/15 Nisan 1887.

³¹ Fawcett'in bu yaklaşımını destekleyen, davanın dragomanından aldığı bilgi oldu. Nitekim tercüman, durumun Whittall'ün aktardığı gibi olmadığını belirten bir rapor yazmıştı. Bu arada dragoman Stavrides'in hazırlayıp Fawcett'e sunduğu, onun da Whittall'le paylaştığı 24 Ocak 1885 tarihli rapor, Whittall'ü suçlayıcı içerikteydi. TNA.FO., 78/3787, 28 Jan 1885/28 Ocak 1885.

³² TNA.FO., 78/3787.

³³ Aynı mektupta İngilizlerin Osmanlı ülkesinde diğer milletlerle aynı haklara sahip olmadığını iddia eden Whittall, örnekler de vererek birkaç ay önce 60 bin sterlin değerinde tiftik satın aldığını, İngiltere'de satacak kişilerle anlaşma yaptığını, fakat ihraçta çıkarılan zorluk ve kendisinin Türk mahkemelerindeki haciz durumunu bilen ve gümrükte tanıdıkları olan bir rakip nedeniyle elindeki malın 9 bin sterlin değer kaybettiğini belirtti.

³⁴ TNA.FO., 78/3787, 17 Jan 1885/17 Ocak 1885.

Whittall'ün mektubu, 27 Ocak 1885 tarihinde cevaplandı. Bu üçüncü mektup oldukça sert bir üslupla yazıldı ve Osmanlı ülkesindeki yasal davalara diplomatik girişim sokmanın ters etki yapabileceği görüşü vurgulandı. Çünkü Fawcett durumu mahkeme tercümanı ile görüşmüş, kendisinden bir rapor istemiş, o da Whittall'ün hiç istemeyeceği bir rapor hazırlamıştı. Fawcett, bu nedenle mektubunda bu görüşe yer vererek raporu ekte sundu:

“Krom konusunun dragomanla ilgili olduğunu düşünerek, bu kişiye bildirmenin en uygun yol olduğunu düşündüm. Dragoman Stavrides'in bu ülkedeki yasal davalara diplomatik girişim sokmanın gerekliliği konusunda sizin aldığınız görüşlerden çok farklı. Söz konusu sorunun çözümü kolay değildir. Osmanlı hükümetinin sadece güç tehdidine, paraya ya da bunun vadedine esneklik gösterdiğini biliyorsunuz. Majestelerinin hükümetinden mahkemelerinin eksiklikleri nedeniyle Babıâli'yi tehdit etmesini veya İngiliz tebaası için adalet sağlaması karşılığında onlara bazı avantajlar sunmasını mı istiyorsunuz? Eğer buna hazırlıklı değilseniz Lord Dufferin, Bay Wyndham ile benim, İngilizlerin ve özellikle sizin çıkarlarınızı korumak için bu zamana kadar yapılanların ötesinde yapılabileceğimiz bir şey olduğunu göremiyorum. Büyük imparatorlukların politik zorunluluklarının bazı bireyler üzerinde işlemediği unutulmamalıdır.”³⁵

Dragomanın elçiliğe gönderdiği 22 Ocak 1885 tarihli Fransızca notta, Whittall'ün ticari birikimine konulan bu tedbirin Fransızlara da uygulandığı ancak Fransızların kendi büyükelçiliklerine şikâyet etmedikleri vurgulandı. Bunun üzerine J. Henry Fawcett, Whittall'e sorunu çözecek çaresinin olmadığını ilettili. Fawcett, Whittall'ün maruz kaldığı haksızlığı çok iyi anladığını belirterek gücü ölçüsünde elinden gelen her şeyi yaptığını söyledi. Aldığı bu yanıt rağmen pes etmeyen Whittall, Fawcett'e tekrar yazarak konunun aslında bir İngiliz tüccarın krom madenleri olmadığını belirterek meselenin iki ülke arasındaki diplomatik bir konu olduğunu imati etti. Whittall, İngiliz Konsolosluğu'nu devreye sokmak için her türlü argümanı kullandığı 28 Ocak 1885 tarihli son mektubunda şunları vurguladı:

“Osmanlı Hükümeti'nin sadece zorlamak veya rüşvet vermek için esnetilebileceği görüşünüze katılıyorum. Rüşvet vermeyi göze alamam ve görüşünüşe göre İngiltere Hükümeti de zorlamaya başvurmayacak. Osmanlı yetkilileri, İngiltere Hükümeti'nin güçlü bir şekilde nüfuzumuzu tehlikeye atıyor. Bunun da tek bir sonucu var; bu ülkeden zorla uzaklaştırılmaya zorlanıyoruz. Bununla birlikte Dragoman Stavrides'in krom meselemi basit bir yasal mesele olarak adlandırmakta yanlış olduğunu düşünüyorum. Aksine bir İngiliz uyruğu olarak imtiyazlarımızın küçümsenmesi en büyük yasadışı-

³⁵ TNA.FO., 78/3787, 27 Jan 1885/27 Ocak 1885.

lığı oluşturur. Türk mahkemelerinin yabancı uyruklular arasındaki anlaşmazlıklarda yargı yetkisine sahip olmaması da kapitülasyonlara karşı muhalefettir. Bu koşullar altında diplomatik müdahale başlatılamazsa, yabancıların bu ülkedeki tek güvencesi olan kapitülasyonların sadece çöpten ibaret olduğu artık açıktır.”³⁶

Yazışmaların sonunda Whittall'ün tüm çabalarına rağmen, elindeki kroma bu arada vefat eden Donelyan'ın varisleri sahip oldular³⁷.

Whittall'le ilgili İngiliz Arşivi'nde yer alan bu yazışmalardan da görüldüğü ki; krom işletme imtiyazını elinde bulunduran veya yalnızca ticaretini yapan İngilizler, çekinmeden konsolosluğu devreye koyarak Osmanlı mahkemelerine baskı yapılmasını istiyorlardı. Bu yazışmalar ve Patersonlar'la ilgili diğer belgeler göz önünde tutulduğunda, konsolosluğun tutumunun, krom cevherinin büyüklüğü ve önemine göre değiştiği dikkat çekmektedir. Nitekim Patersonlar gibi bölgedeki krom madeni imtiyazlarının büyük kısmını elinde bulunduranlar, konsolosluğun girişimleriyle İngiliz hükümetini dahi yanlarında bulurken, Whithhall'e mahkemelerin işine karışılmayacağını, ticari ilişkilerin diplomasiye bulaştırılmayacağını, yabancı bir tüccarın bir başka ülkede ticaret yaparken, oranın koşullarını kabul ederek girişim yaptığı hatırlatıldı.

Mac Andrews ve Forbes Şirketi

Krom madeniyle İngiliz şirketi Mac Andrews ve Forbes de ilgilendi. Aynı zamanda meyan balı ile de ilgili olan bu şirket, Alaçesme, Tekfurova, Kardiç, Eğridir, Markiz Dağı krom yatakları işletme imtiyazını alan Enfer Ruchpani ile 1890 yılında bir anlaşma yaptı. Mac Andrews ve Forbes, maden için gereken işçi ve maden mühendislerini İtalya ve Yunanistan'dan maden getirtti. Şirket, yüksek tenörlü krom madenlerini almayı kabul etti ve yapılan anlaşmaya göre %55 tenörlü her ton cevher için, Ruchpani'ye 55 şilin ve yıl sonunda net karın yüzde 25'ini ödemeyi taahhüt etti. Şirketin hesaplarına göre Alaçesme krom madeni ocaklarının yılda ortalama 9.000 sterlin net kâr bırakması sağlandı (Kurmuş, 2007: 222).

Enfer Ruchpani, Alaçesme bölgesindeki krom madenlerini bulup imtiyazlarını toplamaya başladı. 14 Temmuz 1910 tarihli mukavelename ve şartnamede, Ruchpani'nin madeni hangi koşullarda işleteceği, Maden Nizamnamesi'ne göre bağlı kalmak durumunda olduğu hükümler, ödeyeceği vergiler, madenin sınırları ve işletmesine ait tüm koşullar yer aldı³⁸. Forbes şirketinin, çıkan yüksek tenörlü tüm krom madenini satın aldığı Alaçesme

³⁶ TNA. FO., 78/3787.

³⁷ TNA.FO., 78/3787, 11 Dec.1884/11 Aralık 1884.

³⁸ COA., ŞD., 546/37, 6 Recep 1328/14 Temmuz 1910.

krom madenleri, Enfer Ruchpani vefat ettikten sonra varislerine müzayedersiz olarak verildi³⁹.

Patersonlar

Hüdavendigâr ve Aydın Vilayeti dahilinde bulunan krom madenleri üzerinde rekabette en güçlü rakip John D. Paterson idi. (Nitekim, Aşağıdaki tablo Patersonların Türkiye'nin Krom Üretimindeki payını göstermektedir.) Merkezi Glasgow'da bulunan J. J. White ve Ortakları Şirketi'nin temsilciliğini üstlenen Paterson, bu şirketin parasal yardımıyla önce Kütahya yakınlarındaki Dağardı madenlerini işletme iznini satın aldı. John Paterson, White ve Ortakları'na Glasgow'da teslim edilmek üzere, uygun fiyatla her yıl 1.500 ton krom cevheri göndermeyi taahhüt etti (Kurmuş, 2007: 223). Dağardı krom madeni konusunda Paterson, Ragıp Bey ve diğer yerel rakiplerine karşı mücadele vermek durumunda kalacaktır. John Paterson, bir müddet sonra imtiyaz haklarını Ernest ve Douglas Paterson'a devretti.

O dönemde dünyanın en büyük krom şirketi olarak bilinen White ve Ortakları, tüm krom üreticilerinden faydalanarak Batı Anadolu'nun bütün krom üretimini satın alma hakkını kazandı. Türkiye'den ithal ettiği kromu metalürji sanayisine kendi dağıtım ağı, kimya sanayisine ise Eglinton Kimya Şirketi aracılığıyla satan White ve Ortakları Lord Overtoun ve ailesinin kontrolündeydi. Dağardı madenlerini işletme imtiyazını 1875 yılında elde eden şirket, bu imtiyazı 1881 yılında Paterson'a devretti. Paterson, 1883 yılında Dağardı madenlerinin yakınında bir krom madeni buldu. Harmancık mevkiinde bulunan ve diğer krom madeni tüccarları ve imtiyaz sahiplerinin de dikkatini çeken bu yataklar için Paterson işletme iznini aldı. İzin elinde bulunmasına rağmen üretim yapmak için hiçbir girişimde bulunmadı ve keşfini White ve Ortakları'na bildirmede. Harmancık'taki problemlili maden yataklarının üzerine bu kez Fethiye yakınlarında krom damarları keşfetti. 10.000 dönüm genişliğinde bir araziye yayılan bu damarları da işletme hakkını elde eden Paterson, faaliyetlerini daha genişletmeye karar verdi. İngiltere'den maden mühendisleri getirildi ve bütün Güneybatı Anadolu kıyılarında araştırmalar yaptırmaya başladı. Madenlerin atıl kalmaması ve hazineye vergi geliri sağlanmasını amaçlayan Osmanlı hükümeti ise bir teşvik tedbiri olarak Paterson'un krom ihracatı üzerinde yüzde 10 dolaylarında vergi indirimi yaptı. Bunun üzerine Paterson Harmancık madenlerini de üretime geçirmeye karar verdi (Kurmuş, 2007: 223).

³⁹ COA., BEO., 716/353, 4 Zilhicce 1340/29 Temmuz 1922.

Aşağıdaki Tablo.2, Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye ihracatçısı olarak Patersonların Osmanlı Batı Anadolu'sunda krom madeni üretimindeki payının dökümünü göstermektedir:

Yıllar	Üretim	Ocak üretimi payı	% (yüzde)	İhracat
1902	33.621	7.570	22,5	33.321
1903	30.472	12.014	39,4	28.467
1904	19.191	6.889	35,9	18.997
1905	20.235	2.309	11,4	22.319
1906	32.627	17.449	53,9	32.649
1908	11.834	16.544	56,8	28.886
1909	17.548	3.046	17,4	17.747
1910	17.028	7.214	42,4	17.028
1911	17.457	8453	48,4	14.939

Tablo.2.Patersonların Türkiye'nin Krom Üretimindeki Payı: (Krom Üretimi ve İhracatı 1902-1911)

Kaynak: (Kurmuş, 2007: 226).

Toplam krom üretiminde 1908 yılında meydana gelen büyük düşüşün nedeni, Yeni Kaledonya ve Kanada'da o yıllarda bulunan krom yataklarının üretime geçmesiydi. Batı Anadolu madenlerinden daha düşük nitelikte cevher üreten bu yatakların geniş ölçekte sömürülmesiyle, dünya krom fiyatlarında hızlı bir düşme görüldü. Türkiye'nin krom üretiminin önemli bir bölümünün yapıldığı Harmancık ve Dağardı madenleri fiyatlardaki düşüşten çok etkilendi. İhracat limanlarıyla ocaklar arasındaki taşımanın yüksek maliyeti yüzünden bu ocaklardan çıkarılan cevherin ihracat fiyatı dünya fiyat ortalamasının üzerine çıktı. Yüksek fiyatlı mallarına alıcı bulamayan Ragıp Bey, ocaklarını kapatmak zorunda kaldı. Paterson'un sahip olduğu ocakların yıllık üretimi 1879 yılında 1000 ton, 1889-89 yıllarında 18 bin ton, 1892-96 arasında ise 18.600 ton olarak kayıtlara geçti. Önce Dağardı, sonra Harmancık madenlerinin elden gitmesini izleyen yıllarda Paterson, Fethiye dolaylarındaki ocaklarını daha etkin bir biçimde işletmeye başladı. Bu ocaklara yaptığı büyük sermaye yatırımı sayesinde 1902 yılında toplam % 22,5'e düşmüş olan payını 1907 yılında % 57'ye kadar yükseltmeyi başardı (Kurmuş, 2007: 225). Paterson da tıpkı Whittall gibi Osmanlı Hükümeti ile ilgili sorunlarını çözmek için İngiliz Konsolosluğu'na başvurmuştu. İngiliz Konsolosluğu'nun, Paterson'un isteklerine daha ilgili davrandığı görülür.

Patersonlar, Elçek ve Kızılkaya karyeleri ile diğer mevkilerde bulunan altı krom madeni ile ilgili İngiliz Konsolosluğu'na başvurdular. İngiltere Konsolosluğu'nun Osmanlı hükümetine itirazları üzerine bir tetkik komisyonu oluşturuldu ve komisyon, krom madenlerinin Patersonlara verilmesini kararlaştırdı. Daha önce Tahsin Paşa ve Ahmet Efendi'ye imtiyazı verilmiş olan madenlerin ihalesi Patersonlara geçti. Bu el değiştirme olayında İngiltere Sefareti, madenlerin Patersonlara geçmemesi için güçleştirme yoluna gidildiğini öne sürdü. İmtiyaz fermanını alan Tahsin Paşa ve Ahmet Efendi'nin yapmış oldukları masrafın ödenmesi koşuluyla, madenler yeniden Patersonlara verildi⁴⁰. Bu örnekte de görüldüğü gibi, Tahsin ve Ahmet Paşa gibi yerli girişimcilere maden imtiyazı verilmesine sektörü neredeyse tekeline bulunduran Patersonlar razı gelmiyor, durumu lehine çevirmek için de İngiltere Sefareti'ni devreye sokmakta bir sakınca görmüyorlardı.

Paterson, Harmancık madenlerini kaybettikten sonra Mentеше Sancağına bağlı Mekri (Fethiye) ve Köyceğiz'deki madenleri daha etkin olarak işletmeye başladı. Buradaki ocaklara yatırım sayesinde 1902'de toplam krom üretiminde % 22,5'e düşen payını 1907'de % 57'ye çıkardı. Ocakların Fethiye limanına yakınlığı, dünya piyasası ile rekabeti sağlayan önemli bir unsurdur. Paterson firması, ocakların limana yakınlığının avantajıyla krom fiyatlarındaki düşüşün olumsuz etkilerini azalttıktan sonra üretimini de artırdı.

İngiltere Hükümeti'nin, Babıali üzerindeki siyasi ve ekonomik gücünü kullanmaktan çekinmeyen Patersonların piyasada tek söz sahibi olması zaman zaman başka imtiyaz isteyenleri harekete geçirmiş ve elde ettikleri imtiyaz fermanlarına itirazlar söz konusu olmuştu. Fakat bu durumda da İngiltere Büyükelçiliği devreye girerek Osmanlı hükümetine baskı yapmaktan çekinmedi.

Dağardı krom madeni için 7 Temmuz 1894 (H. 3 Muharrem 1312) tarihli tezkirede Philip Manhiyan ile Paterson arasında tartışmalı olan Harmancık ve Dağardı madenleri hakkında Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından gerçekleştirilen tahkikat ve müzakerelerle durum değerlendirildi. Buna göre Dağardı madeninin ihalesinin müzayedesiz olarak talibine düzenlenmesi gerektiği halde, Bahriye fabrikalarına gerekli kromun tedariki için adı geçen madenin Bahriye Dairesi'ne terk ve ihalesine karar verildi. Bu konuda çıkarılan iradede, madenin Bahriye Dairesi'ne geçmesinin ardından gerçekleştirilecek prosedüre de yer verildi.

⁴⁰ COA., Y.A.RES.150/85, 13 Ramazan 1325/20 Ekim 1907.

İradede dikkat çeken bir yön ise “İngiltere sefaretinin bu işte vuku bulan müdahalelerine nihayet verdirilmesi” ibaresidir⁴¹.

Madenlerin imtiyazı konusunda devletin zarara uğramama ilkesi, tartışmalı durumlarda hazineyi korumak gerekçesiyle kullanıldı. Karlıyer madeni için Kanglari ile Manhiyan⁴² arasındaki anlaşmazlıkta 11 Eylül 1879'da çıkarılan yazıda davanın yanlış mahkemede görüşüldüğü ve bunun da devlet haklarına dokunan bir yön olduğuna dikkat çekildi. Kararda, madenle ilgili tüm hakkın Vilayette olduğu tasdik edilemese de öncelikle devletin haklarına dokunan, bunun yanı sıra dikkatsizlikten kaynaklanan iki yön olduğu belirtildi⁴³. Spridon Kanglari'nin vefatıyla madenin imtiyazının kendilerine intikali muamelesi için çocukları Aleksander Kanglari ve Sofiya tarafından bir dilekçe verildi. Vefat eden Kanglari'nin başka varisi olmadığı tahkikatla anlaşılması üzerine madenin mukavele ve şartnameleri Aleksander Kanglari'ye 11 Kasım 1886'da imza ettirildi⁴⁴. İmtiyaz defteri kayıtlarına 23 Ekim 1907 (H. 16 Ramazan 1325) tarihinde eklenen derkardan anlaşıldığına göre Ernest Paterson, Karlıyer krom madenini Aleksander Kanglari'ye ferag etti⁴⁵.

Hüdavendigâr Vilayeti'ndeki diğer krom madenlerinin imtiyaz ihaleleri de azınlık ve yabancılara verildi. Kütahya Sancağı'na bağlı Emet nahiyesindeki krom madenini Nikola Kavada'dan devralan Dimitraki Mezidi Efendi, imtiyaz fermanını 30 Eylül 1896 tarihinde teslim aldı. Dimitraki Mezidi Efendi, bir dilekçe ile Orman ve Maden Nezareti'ne başvurarak krom madeninin sınırları üzerinde istediği şekilde düzenleme yaptırdı⁴⁶.

Ragıp Bey'in Hüdavendigâr Vilayeti krom madenlerinden imtiyazı yabancılara verilenlerden biri de Domaniç'e bağlı Elmağacı karyesinde, Katrançukuru krom madeniydi. Rus Yuri Kayari, bu krom madeninin imtiyazını 1881 yılında aldı⁴⁷. Domaniç nahiyesinde Kozcağar ve Sarıteşeli

⁴¹ COA., BEO.438/32810, 3 Muharrem 1312/7 Temmuz 1894.

⁴² Tatyos Masanhiyan, Domaniç'teki krom madenleri üzerinde söz sahibi bir isimdi. 1877 yılında Kozcağar, Sarıteşeli civarında Eldirek Çayı, Karasu Boğazı ve Sarıteşeli mahallerindeki Bıçkıderesi madenlerinin imtiyaz ihalesini almıştı. Bkz. COA., A.DVNS.D., Nr. 3, s. 125, 9 Safer 1297/22 Ocak 1880.

⁴³ COA., Y.A.RES., 4/36, 24 Ramazan 1296/11 Eylül 1879.

⁴⁴ COA., A.DVNS.İMTZ.D., Nr.2, s. 26, 13 Safer 1304/M.11 Kasım 1886.

⁴⁵ COA., A.DVNS.IMTZ.D.Nr.3, s.325, 17 Safer 1297/M.30 Ocak 1880.

⁴⁶ COA., ŞD., 523/38, 22 Rebiülahir 1314/30 Eylül 1896.

⁴⁷ COA., A.DVNS.İMTZ.d., Nr.3, s. 124-125, 8 Safer 1297/21 Ocak 1880.

yakınındaki Eldirekçayı, Karasu Boğazı ve Sarıtaşeli mahalleri ile Bıçkıderesi krom madeni imtiyazını Osmanlı tebasından Tatyos Masanhiyan, 1879 yılında aldı. İmtiyaz, 16 Şubat 1917 tarihinde feshedildi⁴⁸.

Ragıp Bey

Hüdavendigâr ve Aydın Vilayeti dahilindeki krom madenleri üzerinde Patersonlar ile imtiyaz mücadelesini sürdüren en güçlü rakip Ragıp Bey'di. Ragıp Bey'in her ne kadar Almanlar tarafından desteklendiği ve dolayısıyla hükümet tarafından tutulduğu belirtilse de (Kurmuş, 2007: 224), kiralandığı krom madenlerinin mühürlenmesi ve kendisinden madenin kapalı olduğu dönem için de vergi istenmesi nedeniyle Orman Maden ve Ziraat Nezareti ile mahkemelik oldu. Ragıp Bey farklı bir isimle madenleri kirayıp, hükümete yakınlığı sayesinde Maden Nizamnamesi'ne uygun olmayan koşullarda mukavele yapmakla suçlandı, madenin kapatılması ve alet-edevata el konulması, hatta madenin kapalı kaldığı dönem için dahi vergi istenmesi uzun yıllar sürecek restleşmelere yol açtı.

Arşiv belgelerine göre Ragıp Bey, Apostol Yevanidi takma ismini kullanarak, İbrahim Edhem ve Kirpilos Yordan isimli ortaklarıyla Dağardı krom madenlerini 1893 tarihinde, 35 yıllığına kiraladı⁴⁹. Bahriye Nezareti'ne ait olan krom madeninin kira mukavelesini, Ragıp Bey'i vergilerden istisna tutulmak suretiyle hazineyi zarara uğrattığı gerekçesiyle eleştiri ve şikâyetlere sebep oldu. Ragıp Bey bir yandan Paterson ve İngilizler tarafından hükümetçe korunup kollanmakla suçlanırken, diğer yandan krom madenlerine haciz konuldu ve hükümetle aralarında uzun zaman sürecek vergi anlaşmazlığı yaşandı.

Ragıp Bey'in Dağardı'da avantaj kazanması üzerine Lord Overtoun, Harmancık madenlerinin elden geçirilmemesi için İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na başvurdu. Overtoun'un isteği, diplomatik girişimler sayesinde Osmanlı hükümetine baskı yaparak, bölgedeki krom madenlerinin Paterson'da kalması, dolayısıyla İngiltere'ye ulaşmasını sağlamaktı. Lord Overtoun, Ragıp Bey'in tehditleri iddiasıyla Paterson'un çıkardığı krom cevherinin yığıldığını ve 14 bin cevherin İngiltere'ye gönderilemediğini, hiç kimsenin mallarını taşımaya yanaşmadığı için ocaklarda 14.000 ton cevherin beklediğini iddia etti (Kurmuş, 2007: 225).

⁴⁸ COA., A.DVNS.İMTZd., Nr.3, s. 125, 9 Safer 1297/22 Ocak 1880.

⁴⁹ COA., ŞD., 544/20, 19 Cemaziyelevvel 1311/28 Kasım 1893.

Ragıp Bey'in de Alman şirketiyle yakın ilişkiler kurduğunu iddia eden Lord Overtoun, bu durumun İngiltere'nin çıkarlarını etkileyeceğini ve Patersonların krom madenini İngiltere'de sattığı White ve ortaklarının bu egemenliği Almanlara kaptıracağını hatırlattı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, durumun ciddiyeti üzerine Babîlî'ye bir nota vererek olayı kınadı. Bu notadan hemen sonra, padişahın başkatibine bir muhtıra verildi ve anlaşmazlığın Paterson lehine çözümlenmesi gerektiği belirtildi. (Kurmuş, 2007: 221).

Patersonlar, dolayısıyla İngilizlerin iddia ettiği ayrıcalık konusu, Ragıp Bey ve ortaklarının Dağardı krom madenini 35 yıllığına kiraladıkları mukavelenameden kaynaklıdır. Zira mukavelename, daha önce diğer mültezimlerle devlet adına yapılanlardan oldukça farklıydı. Sahte isimlerle maden kiraladığı Osmanlı Arşivi belgelerinde de açıkça belirtilen Ragıp Bey'le yapılan mukavelenamede özellikle vergi konusunda kendisine kolaylıklar sağlandığı ortadadır⁵⁰. Fakat şikâyet üzerine Ragıp Bey'in hazineyi zarara uğrattığı gerekçesiyle mukavelenamenin feshine kadar giden sorunlar yaşandı. Sekiz yıl kadar devam eden restleşmede Patersonlara İngiltere Konsolosu ve Büyükelçisi tüm gücüyle destek verirken, hükümetin de Ragıp Bey'e iltimaslı davrandığı iddiası mevcuttu.

Hazineyi zarara uğrattığı gerekçesiyle eleştirilen 28 Kasım 1893 tarihli mukavelename⁵¹ incelendiğinde, gerçekten kiracıları koruyan ve onları ekstra yükümlülüklerden muaf tutan bir sözleşme olduğu dikkati çeker. Nitekim mukavelenamede kiracıların Avrupa'ya satacakları krom için ekstra vergi ödemeyecekleri, limanlarda iskele akçesi veya başka herhangi

⁵⁰ Mukavelenin üçüncü maddesi, “maden için ve madenin ihraç olunacağı Avrupa'ya satılacak cevher için ikinci madde ve kiracıların üstlendikleri şartlardan başka gerek Bahriye Nezareti, ve gerek hükümet tarafından kesinlikle vergi talep olunmayacak. Kiracılar yalnız Nezarete karşı bu kontrato şartlarıyla işlemleri yaparak madeni işletecekler. Başka bir yere geçirilip satılacak cevher için İzmit tersane iskelelerinde kesinlikle vergi ve başka yükümlülük üstlenmeyecekleri gibi, iskele akçesi adıyla kesinlikle vergi vermeyecekler”; dördüncü maddesi, “kiracılar, iki sene içinde madeni işletmezlerse bu mukavelename fesh olunarak madende hasar olan alet ve edevat ile inşa olunan yolları Bahriye Nezareti zapt edecek. Gerek Bahriye Nezareti olsun gerek kiracılar olsun, yekdiğerinden dolayı zarar ve ziyan davasına salahiyetleri olmayacak” hükümlerini içerir. Dördüncü maddesi de, imtiyaz sahipleri ve Nezaret arasında yapılan diğer tüm sözleşmelerden farklı olarak kiracılara önemli bir avantaj sağlamasıydı. Diğer tüm mukavelenamelerde, imtiyaz sahibinin kesinlikle zararının tazmin edilmesini veya haklarını isteyeceği türden dava açamayacağını kabul ettiği maddelere rağmen, bu mukavelenamede kiracılar ve Nezaret eşit koşullarda görünmektedir. COA., ŞD., 544/20, Lef: 6, 7 Şaban 1327/25 Ağustos 1909.

⁵¹ COA., ŞD., 544/20, Lef: 6, 7 Şaban 1327/24 Ağustos 1909.

bir ödeme yapmayacakları gibi hususlar belirtildi. Mukavelenamenin dikkat çeken dördüncü maddesi de imtiyaz sahipleri ve Nezaret arasında yapılan diğer tüm sözleşmelerden farklı olarak kiracılara önemli bir avantaj sağlamasıydı. Diğer tüm mukavelenamelerde imtiyaz sahibinin kesinlikle zararının tazmin edilmesini veya haklarını isteyeceği türden dava açamayacağını kabul ettiği maddeler bulunmasına rağmen, bu mukavelenamede kiracılar ve Nezaret eşit koşullarda görünmektedir. Ragıp Bey ve ortakları, bu avantajlı koşullarla ve vergiden muaf bir şekilde işlettikleri Dağardı krom madeninden 6 senede 38 bin ton cevher çıkardılar. Senelik ortalama 6 bin 333 tona tekabül eden bu cevherden, derecesi itibarıyla %10 resmî nisbî alınması gerekirken, senelik 4 bin 152 lira vergiyle yetinildi. Bu durumda hazine senelik yaklaşık iki bin lira kadar zarara uğradı. Buna karşılık, senede devlete 1000 Osmanlı lirası ve 200 ton cevher verdiler. 6 yılda çıkardıkları 38 bin ton cevherin 1200 tonunu Tersane-i Amire'ye verip, kalanını yurtdışına sattılar. Bu arada II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra İttihat ve Terakki Hükümeti'nin millî iktisat politikası gereğince hazineyi zarara uğratan maden imtiyazları ile ilgili başlattığı takibata Dağardı krom madeni de maruz kaldı ve nihayetinde maden mühürlendi, alet-edevata el konuldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tebligatı ile sahte isim kullandığı iddia edilen Ragıp Bey'in de kiracıları arasında bulunduğu Dağardı krom madenleri 5 Eylül 1908 tarihinde mühürlendi. Dağardı krom madeni imtiyazının hazineyi ve memleket iktisadını zarara uğrattığı yönündeki görüş, Maliye ve Nafia Dairesi'nde etraflıca tartışıldı ve 31 Aralık 1913 tarihinde Şura-yı Devlet'e mahsus bir rapor gönderildi. Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e havale edilen 2 Kasım 1913 (R.20 Teşrin-i evvel 1329) tarihli ve 194 numaralı tezkire Maliye ve Nafia dairesinde okundu. Yazıda mukavelenin baştan beri hazineye zarar olduğu ve diğer kayıplar açıkça belirtilse de yine de feshedilmesi durumunda istenecek tazminatla hazinenin yine zarara uğrayacağına dikkat çekildi.

Bu yazıdan da anlaşıldığına göre, mukavelename her ne kadar feshedilmek istense de; Ragıp Bey ve ortaklarının zararlarının tazmin edilmesi yönünde açacakları davanın zararları göz ardı edilemedi. Sonuç olarak madenin bütün vergilerden muaf olmasıyla, diğer isteyenlerin bununla rekabet edememelerinden kaynaklanan, memlekete ait kromlarından yine bu nispette bir zarar meydana geldiğinden, bu madenin diğer madenler gibi müzayede ile hazineye en faydalı şartlarda ortaya çıkacak talibine ihale olunmak üzere mukavelenamenin feshi ve madenin nezarete iadesi için 10 Nisan 1909 (R.28 Mart 1325) tarihinde izin istendi. Mukavelenin feshi için görüş birliğine varılmasına rağmen, kiracıların menfaatleri gereği olan mukaveleyi feshe yanaşmayacakları göz önünde bulunduruldu. Bu nedenle ileride bir şikâyet ve hazinenin menfaatine aykırı durumlara fırsat verme-

mek üzere fesih sebepleri kesinleştikten sonra mahkemeye müracaat edilmesi uygun bulundu. Ayrıca fesihten dolayı ödenmesi gereken tazminatın, fesihten yararlanacak Nezarete ait olduğu, bunun için de bütçede karşılık tedariki gerektiği göz önünde bulunduruldu.

Bu görüşmelerden de anlaşıldığı gibi, hazinenin zararına olacak şekilde düzenlenen bir mukavelenamenin feshedilmesi gerekirken, imtiyaz sahiplerine ödenecek tazminatın bütçeden tedariki çekimsiz davranılmasına sebebiyet verdi. Kiracılara verilecek tazminatın tedariki kaygıları nedeniyle tekrar yapılan tetkikatta madenin mukavelenamesinin feshini gerektirecek sebepler mevcut olmamasına binaen mahkemeye müracaatta bir sonuç hasıl olamayacağına kanaat getirildi ve mukavelenin feshinden vazgeçildi. İmtiyaz sahiplerine ödenmesi gereken tazminat nedeniyle yapılan hesaplar, hükümeti mukavelenin fesih kararından uzaklaştırmış oldu⁵².

Şura-yı Devlet'ten çıkan kararda mukavelenin feshedilmesinin bir faydasının olmadığı şöyle açıklandı:

“Mahkemeye müracaatla bir hüküm vermenin zorunlu olduğu ve fesihten dolayı ödenmesi gereken tazminat, Nezarete ait olacaktır. Bunun için de bütçede karşılık tedariki gerekmektedir. Dairesinden tanzim ve takdim kılınan mazbatada arz ve beyan kılınmış ve mucibince vuku bulan tebliğ üzerine maden mukavelenamesinin feshini gerektirecek sebepler mevcut olmamasına binaen mahkemeye müracaatta bir sonuç hasıl olamayacağı açıktır. Zaten madenin son 6 senelik hasılat ve senelik ortalama 6 bin 300 tonilatodan ibaret olarak krom cevherlerinin 1326 senesindeki piyasasına nazaran; bu miktar cevherin %10 resm-i nisbisi 1375 lira olması gerekir. Halbuki mültezimler Bahriye Nezareti'ne memuriyet maaşı ve cevher bedeliyle kiralanan üzere senelik 1762 lira vermiş olduklarına binaen; mukavelenin feshinden vazgeçilerek madenin adına toptan verilmekte olan meblağın, Nezaret veznesine ödenmek üzere madenin mukavele tarihi sonuna kadar kiracılar tarafından işletilmesi...”⁵³

Bu önemli imtiyaz meselesinde de görüldüğü gibi, başta vergiden muaf ve hazineyi zarara uğratacak şekilde bir mukavele yapılmış, 35 senelik bu sözleşme devam ederken maden mühürlenmiş, Ragıp Bey'in vergiden kaçınmak amacıyla yaptığı itirazlarda Osmanlı hükümetin eli güçlü olmasına rağmen, yalnızca mukavelenin feshedilmesi halinde kendisine ödenecek tazminatın tedariki nedeniyle fesihten vazgeçilmiştir. Diğer pek çok fesih ve vergi meselesinde görüldüğü gibi idareyi temsil eden Maden Nezareti, bir kez daha imtiyaz sahibi karşısında geri adım atmıştır.

⁵² COA., ŞD., 544/20, 18 Kanunievvel 1329/31 Aralık 1913.

⁵³ COA., ŞD., 544/20, 18 Kanunievvel 1329/31 Aralık 1913.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu zengin maden kaynakları klasik dönemde devlete ait işletmeler olarak kullanılmıştı. Madenler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti için yabancıların etkin olduğu bir alan, bununla beraber önemli bir vergi kaynağı haline dönüştü. Krom madeni söz konusu olduğunda, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1848 yılında keşfedilen ve askeri teknolojiye çelik yapımında kullanıldığı için önemli bir yere sahip olan bu madenin neredeyse tamamı Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Madenlerin ihraç edildiği ülkelerin Osmanlı Devleti'nin siyasi, diplomatik, ekonomik ve askeri ilişkileri ile paralel olması şaşırtıcı bir sonuç değildir. Bu yüzyılda, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki mali oligarşi, "sermaye ihracı" yolu ile Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa sermayesine bağımlı hale getirdi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zenginlikler İmparatorluğun dışına aktarıldı. Bu süreçte, krom maden imtiyazları sermaye ihracında önemli bir rol oynadı.

Hüdavendigâr ve Aydın vilayetlerinde çok miktarda krom bulunmasıyla beraber krom madeni üzerine imtiyaz rekabeti de başladı. 1. Dünya savaşı öncesinde, Aydın ve Hüdavendigâr vilayetlerinde krom maden imtiyazını elde etme mücadelesinde, Whittall, Mac Andrews ve Forbes, Patersonlar ve Ragıp Bey arasındaki rekabet Patersonların dolayısı ile İngiltere'nin zaferiyle sonuçlandı. İngiltere Konsolosluğu, Patersonların imtiyaz konusunda kendilerine başvurularına tepkisiz kalmayıp, Aydın Vilayeti dahilindeki krom madeni imtiyazlarının vatandaşlarına verilmesi için Babiali'ye muhtıra vermek, protesto etmek gibi yollarla duruma müdahil oluyordu. Osmanlı hükümeti, maden yasalarında yer alan esasları, İngiltere'nin baskılarıyla çiğnemek zorunda kalıyor, buna çeşitli gerekçeler uydurularak Patersonların rakiplerinin itirazlarını engellenmeye çalışıyordu. Nitekim Patersonların Harmancık ve Aydın krom madenleri için en büyük rakibi olan Ragıp Bey Almanya'nın uzantısı olmakla suçlanıyordu.

Patersonların maden arama ve işletmesinde usulsüzlükler yaptığı belirlenmiş olsa da bu durum siyasi ve ekonomik baskılarla göz ardı ediliyordu. Özellikle Patersonların sektörde tekelleşmesinin önüne geçmek için layihalar hazırlayan Maden Orman ve Ziraat Nazırı Selim Melhame, Aydın demiryolu yapımı ve Vilayat-ı Selâse (Kosova-Selanik-Manastır) borçları konusu yüzünden geri adım atmak durumunda kalmıştı. Süregiden rekabette Aydın Vilayeti'ndeki krom madenlerinde Patersonların tekel kurmasının önüne geçilememişti. Osmanlı hükümeti, ancak, cevherin Avrupa'ya naklinde kaçakçılık ve usulsüzlük yapılmasını engellemeye çalışmıştı. Bu nedenle gümrüklerdeki denetim memurlarının artırılması gibi çarelere başvuruluyor, yine de resmen bildirilenin üzerinde maden İngiltere'ye kaçak yollardan gönderiliyordu.

Krom madeni, uzun yıllar boyunca İngiliz mali sermayesinin en etkin olduğu koşullarda bu ülkeye ihraç edildi. Her ne kadar İttihat ve Terakki idaresinde “milli iktisat” politikası gereğince krom madeninin imparatorluk dahilinde kalması prensip olarak öngörülmüşse de madencilik sektöründeki teknik ve ekonomik yetersizlikler nedeniyle bu politika başarılı olamadı. 1. Dünya savaşı öncesindeki müttefik arayışlarında, Osmanlı hükümetinin, siyasi ve diplomatik ilişkilerde İngiltere'nin yerine Almanya'ya yaklaşması krom madeni ihracına da yansdı. Krom madeni üzerinden sermaye ihracı, bu kez, yeni müttefik Almanya'nın mali sermayesinin en etkin olacağı koşullarda gerçekleştirildi.

Sonuç olarak Osmanlı kromu, kendi sermaye bileşenleri ile imparatorluğun içinde kullanılmadı, sermaye ihracı aracılığı ile emperyal devletlerin mali kontrolünde kaldı.

Kaynakça

İngiltere Arşiv Belgeleri (The National Archive)

TNA.FO., 78/3787

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

COA., A.DVNS.İMTZd., Nr.1

COA., A.DVN.İMTZd., Nr.2

COA., A.DVNS.İMTZd., Nr.3

COA, BEO., 438/32810

COA., BEO., 716/353.665

COA., C. DRB. N., 1360/2044

COA., HR.H., 493/3

COA., HR.İD., 2018/56

COA., HR.İD., 2008/51

COA., HR.İD., 2008/5

COA., İ.HUS., 80/73

COA., MV., 196/128

COA., MV., 199/160

COA., MV., 249/147

COA., Y.A.RES, 50/85

COA., ŞD., 523/38

COA., ŞD., 544/20

COA., ŞD., 546/37

COA., Y.PRK.AZJ., 45/91

COA., Y.PRK.OMZ., 2/9

COA., Y.PRK.OMZ., 3/87

COA., Y.A.RES., 150/85

COA., Y.A.RES., 4/36

Araştırma ve Tedkik Eserler

Akın, Ali Kemal (2018), “Türkiye ve Dünya Krom Madenciliğinde Durum Tespiti”, Yılmaz, Mehmet (Der.), *Krom Çalıştayı*, (Adana: Maden Mühendisleri Odası Adana Şubesi Yayını): 9-88.

Akşin, Sina (2014), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Ankara: İmge Kitabevi).

Blaisdell, Donald, C. (1979), *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetim Dünyunumumiye*, (Çev. Ali İhsan Dalgıç), (İstanbul: Doğu Batı Yayınları).

Çağatay, Neşet (1943), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Maden İşletme Hukuku”, *DTCF Dergisi*, II/I, s. 117-127.

Çavdar, Tevfik (1970), *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, (İstanbul: Ant Yayınları).

Eldem, Vedat (1994), *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları).

Kıray, Emine (2008), *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, (İstanbul: İletişim Yayınları).

Kurmuş, Orhan (2007), *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, (İstanbul: Yordam Yayınları).

Nikitin, P. (1979), *Ekonomi Politik*, (Çev. Hamdi Konur), (Ankara: Sol Yayınları).

Noviçev, A. D.(1979), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yarı Sömürgeleşmesi*, (Çev. Nabi Dinçer), (Ankara: Onur Yayınları).

Ökçün, Gündüz (1965), “XX. Yüzyılın başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları”, *Prof. Dr. Yavuz Abadan’a Armağan*, (Sevinç Matbaası): 803-892.

- Pamuk, Şevket (1994), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).
- Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. 19 (May, 1883 - May, 1884), p. 535-539.
- Quataert, Donald, (1985), “19. yy’da Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları), 1985, C. 4. s. 914-916.
- Rathmann, Lothar (1982), *Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi*, (Çev. Ragıp Zarakolu), (İstanbul: Belge Yayınları).
- Reyhan, Cenk (2005), “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)”. *Bellekten*, C. LXIX, S. 254, s. 1-46.
- Tan, Turgut (1967), “Osmanlı İmparatorluğunda Yabancılar Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 22(2), s. 285-326.
- Tezel, Yahya Sezai (1994), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).
- Tızlak, Fahrettin (1996), “XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, *Bellekten*, C. LX, S. 229, s. 703-718.
- Tızlak, Fahrettin (1995), “Osmanlı Maden İşletmeciliğinde Kanunnâmeden Nizamnâmeğe Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 98, s.74-91.
- Toprak, Zafer (2012), *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, (İstanbul: Doğan Kitap).
- Yeliseyeva, N. V (2014)., *Yakın Çağlar Tarihi*, (Çev. Özdemir İnce), (Ankara: Yordam Yayınları).

Sürelî Yayınlar

- Düstur*, I. Tertip, C. II., s. 318-337.
- Düstur*, I. Tertip, C. V., s.886-904.
- Düstur*, I. Tertip, C. VIII., s.439-460.
- Düstur*, II. Tertip, C. II, s. 362-365,
- Düstur*, II. Tertip, C. II, s. 365.
- İmtiyazat ve Mukavelat*, C. 2, s. 1207.

